

JEZIČNI STAVOVI DALMATINSKIH POLITIČARA U DRUGOJ POLOVOCI 19. STOLJEĆA

Grbavac, Mihaela

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:287026>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

ZAVRŠNI RAD

**JEZIČNI STAVOVI DALMATINSKIH POLITIČARA U DRUGOJ
POLOVICI 19. STOLJEĆA**

MIHAELA GRBAVAC

Split, 2023.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

ZAVRŠNI RAD

**JEZIČNI STAVOVI DALMATINSKIH POLITIČARA U DRUGOJ
POLOVICI 19. STOLJEĆA**

Studentica: Mihaela Grbavac

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Tanja Brešan Ančić

Split, rujan 2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Metode i ciljevi.....	2
3. Povijesno-politički i jezični korpus 19. stoljeća	3
3.1. Povijesno-politički pregled druge polovice 19. stoljeća	3
3.2. Dalmacija od sredine do kraja 19. stoljeća.....	5
3.3. Dalmatinski sabor.....	9
3.4. Jezične prilike u Kraljevini Dalmaciji.....	15
4. Filološke škole i pravci druge polovice 19. stoljeća	17
4.1. Zagrebačka filološka škola	19
4.2. Riječka filološka škola	21
4.3. Zadarska filološka škola	22
4.4. Hrvatski vukovci	24
5. Jezično djelovanje dalmatinskih političara i jezikoslovaca	26
5.1. Natko Nodilo.....	27
5.1.2. Jezično djelovanje Natka Nodila.....	28
5.2. Nikola Tommaseo.....	29
5.2.1. Polemika Nodila i Tommasea	30
5.3. Ante Kuzmanić.....	33
5.3.1. Zora dalmatinska	33
5.3.2. Polemika Kuzmanića i Tommasea - „Poslanica Dalmatincima“.....	36
5.3.3. Kuzmanićevo jezično djelovanje u listu <i>Pravdonoš</i> a	37
5.4. Don Mihovil Pavlinović	38
5.4.1. Pavlinović o hrvatskom jeziku	41
6. Zaključak.....	44
7. Sažetak	45
8. Abstract	46
9. Literatura.....	47

10. Internetski izvori..... 49

1. Uvod

Jezik je, može se reći, obilježje naroda koji ga predstavlja i simbolizira. Bez vlastita jezika narod, nacija, gubi dio identiteta, osobnosti i samostalnosti. Bilo bi zaista bezvrijedno da svi govore istim jezikom. Jezik određuje nacionalnost, ima vlastiti zapis, izgovor i modul koje biraju sami njegovi govornici. Stoga se, kao takav, ne smije uzimati zdravo za gotovo. Hrvatski jezik nikada nije bio dominantan da bi mogao ovladati drugim narodima, već je, nažalost, bio borba velikog broja hrvatskih jezikoslovaca, političara, pisaca i pojedinaca iz svih slojeva hrvatskog društva. Identitet je hrvatskog naroda, osim jezično, patio i teritorijalnom razjedinjenosti koja je dodatno otežavala hrvatsku integraciju u punom smislu - jezično, gospodarski i politički. Iako je borba za hrvatski jezik nešto o čemu bi se moglo raspravljati u opsežnijim radovima, ovaj je rad usmjeren jednom od najvažnijih razdoblja razvoja hrvatskog jezika, a to je druga polovica 19. stoljeća. Nakon dugogodišnje borbe od nadmetanja njemačkog, mađarskog i talijanskog jezika, pa i korištenja latinskog kao službenog, javljaju se pojedinci koji, kao primat za hrvatski narod, stavljaju borbu za hrvatski jezik. Među njima će biti istaknuti neki od dalmatinskih političara koji su ostavili nezaobilazan utjecaj za razvoj hrvatskog jezičnog pitanja i koji su pripomogli ekspanziji, upotrebi i isticanju dragocjenosti hrvatskog jezika koju je oduvijek imao.

2. Metode i ciljevi

Predmet za proučavanje ovog rada ponajprije jesu politički i povijesni korpus, kao i jezične prilike 19. stoljeća s naglaskom na drugu polovicu. Na početku će biti prikazano stanje i okvir već rečenog razdoblja, sami kontekst, koji je važan za razumijevanje jezičnih prilika, pitanja, situacija i razvoja. U radu je korištena deskriptivna metoda te metoda komparacije u poglavlju o filološkim školama. Kao povijesni korpus bit će navedeni i analizirani članci *Narodnog lista* (NL)¹ iz 19. stoljeća na hrvatskom jeziku, zadarskih novina *Zore dalmatinske* (ZD)² te narodnjačkog glasila *Jedinstva*. Za ovakvu je temu vrlo značajna povezanost različitih elemenata, a koji oblikuju samu temu; jezik, povijesne prilike, teritorijalna razjedinjenost Hrvatske te politika. Razjedinjenost je Hrvatske, kao Trojedne Kraljevine, otežavala proces uvođenja hrvatskog jezika kao jedinstvena i narodna, a podjela na narodnjake i autonomaše u Dalmaciji u političkim je vodama također udaljavala preporodne ideje od same prakse. Hrvatsko jezično oblikovanje, konkretno, seže od 1790. i nastavlja se u svojoj preporodnoj fazi do 1830., a od 1835. do 1848. doseže svoj vrhunac.³ Vodeći se kronološki kroz drugu polovicu 19. stoljeća, u radu će biti apostrofirani dalmatinski političari: Nodilo, Pavlinović, Kuzmanić, Tommaseo, čija su djelovanja postala odrednicama za uspostavu i upotrebu hrvatskog jezika te njegovo daljnje oblikovanje u 20. stoljeću. Naglašeni su dalmatinski političari jer je Dalmacija, tada trećina Trojedne Kraljevine, Kraljevina Dalmacija, zbog političkih neprilika kasnila u preporodnom razvoju. Prve su preporodne ideje nastale na sjeveru Hrvatske pa je kajkavsko narječje bilo istaknuto kao i djela na kajkavskom, primjerice *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja* Ljudevita Gaja. Na temelju navedenoga cilj je samoga rada prikazati jezičnu sliku, ali i borbu za uvođenjem hrvatskog jezika, a onda i borbu za njegovim oblikovanjem i kodificiranjem te koncipiranjem u povijesnim okolnostima druge polovice 19. stoljeća. Bit će izneseni konkretni povijesni podatci pomoću kojih je prikazan još i cilj ostvarenja načina i oblika grafijske, ostvarenja jata te osnovice jezika kroz aspekte i djelovanja dalmatinskih jezikoslovaca i filoloških škola.

¹ Kroz rad će biti korištena pokrata NL za *Narodni list*

² Kroz rad će biti korištena pokrata ZD za *Zoru dalmatinsku*

³ Više o tome može se pronaći u knjizi *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću* autora Marka Trogrlića i Nevija Šetića

3. Povijesno-politički i jezični korpus 19. stoljeća

Kao što je već spomenuto, kontekst povijesti s politikom i jezičnog stanja važan je za rasprave i razumijevanje jezičnog razvoja, a i njegova oblikovanja u drugoj polovici 19. stoljeća. Ovo će poglavlje dati uvid u povijesno-političko stanje od sredine 19. pa do početka 20. stoljeća čiji je zaključak, za ovu temu, "politika novog kursa" kojom Hrvatska tada ulazi u novu fazu svoje povijesti.

3.1. Povijesno-politički pregled druge polovice 19. stoljeća

Druga polovica 19. stoljeća determinirana je početkom Bachova apsolutizma, represivna režima koji je, već navedenim centralizmom i germanizacijom, hrvatsku politiku i ciljeve stavio u drugi plan. Međutim, nakon njegova sloma car Franjo Josip I. je 1860. *Listopadskom diplomom* uspostavio ustavno stanje po kojemu su velike ovlasti ostavljene hrvatskom banu. Hrvatski je sabor 1861. svojim zaključcima i dokumentima još samosvjesnije negoli 1848. iznio program ujedinjene i samostalne Hrvatske u sklopu Habsburške Monarhije, traži prisajedinjenje Dalmacije te ukidanje i razvojačenje Vojne krajine. Oblikovane su i prve moderne političke stranke (Stančić, 1997: 4-5).

Sabor je iz 1861. postavio osnovicu modernoj Hrvatskoj. Tako, u drugoj polovici 19. stoljeća, 1866. nakon što Austrija izgubi rat od Pruske, Hrvatska ponovno usmjerava svoju politiku mađarskoj te je 1867. Austro-ugarskom nagodbom uveden sustav dualnog centralizma koji će trajati do 1918. godine, a trajno će podijeliti hrvatske zemlje. Dalmacija i Istra ostaju austrijskim dijelom, a Hrvatska u sklopu mađarskog dijela Austro-Ugarske (Stančić, 1997: 5). 1868. unionistički je sabor prihvatio Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Njome je Hrvatska očuvala svoju političku samostalnost, sabor i autonomiju sudstva, školstva, bogoštovlja te hrvatski kao službeni jezik. Ali, ostala je unutar okvira zemalja krune sv. Stjepana, pa ni u Ugarskom saboru ni u Austrougarskim delegacijama nije bila zastupljena kao politička individualnost (Stančić, 1997: 5).

Ovisnost se Hrvatske o Ugarskoj očitovala na mnogo načina. Bana je imenovao vladar, Hrvatska je imala pravo na pet predstavnika u ugarskom izaslanstvu, birao ih je Ugarski sabor, zastupanje je bilo individualno, a ne zastupanje Hrvatske kao cjeline. Kao još jedno neriješeno pitanje ostao

je položaj Rijeke uz koji se veže pojam *krpice*. *Riječka krpica* ostaje na taj način simbol podčinjenog položaja Hrvatske pod Ugarskom, to jest pod dualističkom Habsburškom Monarhijom. Ipak, dvor je odlučio da će Rijeka s kotarom ostati poseban teritorij unutar ugarskog dijela Monarhije (Goldstein, 2008: 272).

Godine 1862. u Zadru je pokrenut narodnjački list *Il Nazionale* na talijanskome namijenjen delegaciji, a imao je i tjedni prilog na hrvatskome naslova *Narodni list*. Iako je na početku bio samo prilog glavnih novina, 70-ih godina izlazi u obliku samostalnih novina istog naslova. Prvih je godina glavni urednik bio istaknuti hrvatski političar Natko Nodilo, glavni oponent autonomaškog političara Nikole Tommasea. Tommaseo, ne talijanski nacionalist, ali zasigurno talijanofil, podupire stav o samostalnosti Dalmacije koja bi po njemu trebala biti samosvojna, niti talijanska niti hrvatska (Goldstein, 2008: 269-270). Iste godine kad izlazi *Il Nazionale*, osnovana je i Matica dalmatinska koja pokreće vlastito glasilo *Narodni koledar* čiji su tekstovi imali ulogu buđenja nacionalne svijesti (Goldstein, 2008: 270).

Druga je polovica 60-ih godina bila rezervirana za rješavanje pitanja koja nisu bila pravopisna pa je i provedena sama nagodba kojom je još jednom reguliran društveni status hrvatskog jezika. Pravopisna kolebanja i dvojbe tada su bila ostavljena po strani, ali, pokazat će povijest, nisu prestala (Samardžija, 2015: 13).

Nakon pritiska unionističkog bana Levina Raucha kojeg je srušila Narodna stranka i ona je doživjela svoj slom pa je vodstvo u politici preuzela Stranka prava koja se protivila dualizmu. Karoly Khuen-Hedervary postaje hrvatskim banom 1883. godine te jedan od najutjecajnijih članova Liberalne stranke, a svojim pseudoparlamentarnim sustavom sami Sabor je učinio svojim oruđem. Srpskom je građanstvu davao gospodarske i nacionalne pogodnosti što mu je omogućilo oslonac za provođenje režima (Stančić, 1997: 5-6). U ovakvim je okolnostima Stranka prava bila iscrpljena i teško je kao nositeljica hrvatskog narodnog preporoda provodila svoj program. Potisnuta iz političkog djelovanja, 1895. iz nje se izdvaja Čista stranka prava pod Frankom koja prihvaća trijalistički program prema kojem bi Hrvatska postala treća jedinica u preuređenoj Monarhiji. Frank je tražio da se vrhovi Monarhije umjesto na Srbe oslone na Hrvate pri čemu bi Hrvatskoj pripala uloga provođenja austrijske politike na balkanskom prostoru (Stančić, 1997: 6).

Ovim je događajima završena druga polovica 19. stoljeća nakon čega politikom „novog kursa“ slijede modernizacijski pomak i pojačana društvena stratifikacija te potpuno drukčiji okvir u kojem se razvijala hrvatska nacija i hrvatski jezik.

3.2. Dalmacija od sredine do kraja 19. stoljeća

Dalmacija je kroz 19. stoljeće bila odvojena jedinica Trojedne Kraljevine. Podijeljena sukobom narodnjaka i autonomaša, nametnutim talijanskim i pokušajem uvođenja hrvatskog jezika te gospodarskim prilikama i neprilikama, obilježio ju je malo kasniji narodni preporod. Iako su dalmatinska preporodna gibanja tekla sporije, drugi dio druge polovice 19. stoljeća značajan je zbog djelovanja domoljubnih pojedinaca koji su ponajviše kroz politiku Narodne stranke budili nacionalnu svijest.

Dalmacija, uz teritorij Dubrovačke Republike te Boku Kotorsku, okupirana od strane austrijske vojske 1814. godine, Bečkim kongresom iz 1815. postaje stalni posjed Austrijske Carevine. Prema patentu cara Franje I. iz 1816. ti posjedi postaju upravna cjelina s talijanskim jezikom kao službenim. Tada je Dalmacija dobila naziv Kraljevine Dalmacije sa Zadrom kao glavnim gradom odnosno središtem. Kraljevina Dalmacija, „krunovina“, odvojena od ostatka hrvatskih zemalja i podvrgnuta bečkim vlastima, ostaje u takvu položaju sve do 1918. godine kada se raspada AustroUgarska Monarhija (Perić, 2005: 496).

U političkom životu Dalmacije od 1830-ih jača proces nacionalnoga buđenja dalmatinskih Hrvata. Pod utjecajem preporodnih ideja iz sjeverne Hrvatske u Dalmaciji se počinju javljati pristaše ilirskoga pokreta, šire se i čitaju ilirske publikacije i novine (posebno Gajeva *Danica*) i uspostavljaju veze s hrvatskim političarima sa sjevera. Veliku važnost u jačanju hrvatskog nacionalnog preporoda u Dalmaciji imalo je pokretanje ZD od strane Ante Kuzmanića u kojoj su surađivali i mnogobrojni ilirci iz Hrvatske. Tijekom revolucije 1848/49. iz dalmatinskih gradova upućivali su se mnogobrojni pozivi hrvatskomu banu Josipu Jelačiću za sjedinjenje Dalmacije s maticom Hrvatskom.⁴ Ban Jelačić, mecena hrvatskom društvu, bio je ključna osoba tijekom

⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743> (25.06.2023.)

Bachova apsolutizma izborivši se za ukidanje kmetstva, raskid veza s Ugarskom, saziv Sabora kojima je omogućio uspostavu samostalnog položaja Hrvatske u Monarhiji (Stančić, 1997: 3).

U razdoblju Bachova apsolutizma (1849–59) političko je djelovanje u Dalmaciji bilo umrtvljeno. Obnovom ustavnoga života započela je intenzivna politička borba dalmatinskih narodnjaka, pristaša sjedinjenja s Hrvatskom (Ante Kuzmanić, Natko Nodilo, Mihovil Pavlinović i dr.), protiv talijanaške stranke dalmatinskih autonomaša, predvođenih splitskim gradonačelnikom Antonijem Bajamontijem.⁵

Neoapsolutizam, režim ministra Alexandra von Bacha, nametnuo je Trojednoj Kraljevini represiju, centralizam, germanizam te težnju vezivanja hrvatskog jezika sa srpskim da se ojača jugoslavenska ideja i pruži otpor režimu i drugim stranim jezicima. Neoapsolutizam je ponovno unio težnju Hrvata da se nastave boriti za samostalnost preko krovnog imena (Stančić, 1997: 7).

Upravo u tom neapsolutističkom razdoblju u Dalmaciji raste gospodarstvo, infrastruktura, poljodjelska društva, novine i časopisi, pokrenuti su parni strojevi te trgovačko-obrtničke komore. 1850. na vrhuncu je djelovanja dalmatinsko vinarstvo, a pet se godina kasnije izvozi u Italiju (Trogrlić, Vrandečić, 2016: 516).

Godine 1860. je djelovanje narodnjaka pratio uspon u gospodarstvu, poljodjelstvu te vinarstvu. Glavnina je kapitala dolazila upravo od lokalnog stanovništva. 70-ih je Vid Morpurgo, narodnjački političar, osnovao Prvu pučku dalmatinsku banku koja je bila na korist stanovništvu jer je do tad ovisilo o lihvarima. 1873. je uslijedio slom Bečke burze koja je pogodila i Dalmaciju pa su se troškovi pokrivali u pozajmnicama (Trogrlić, Vrandečić, 2016: 517).

Kao zasebna jedinica, Dalmacija je upravno bila odvojena od banske Hrvatske, ali i prometno izolirana. Do sloma Monarhije, 1918., nisu bila ispunjena nastojanja da se izgradi željeznička pruga koja bi Dalmaciju i bansku Hrvatsku. Za primorski je dio Dalmacije svakako bilo važno sudjelovanje u pomorskom prometu, ali je ometano političkim i gospodarskim krizama. Potkraj 19. stoljeća nestaju dva velika brodska dionička društva (Perić, 2005: 513).

⁵ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743> (25.06.2023.)

Po pitanju kapitalističke proizvodnje, sve do 90-ih 19. stoljeća, Dalmacija je bila u preindustrijskoj fazi. Poljodjelstvo je bilo dominantna grana, a upravo je uz pomoć vinarstva preživjelo slom Bečke burze. Vinova je loza tad postala glavno zanimanje koje je zauzelo 80 000 hektara zemlje i kojom se bavilo oko 70 000 obitelji. 90-ih je uslijedila kriza vinove loze u Dalmaciji klauzulom Monarhije kojom je Italiji omogućila uvoz vina i tako smanjila cijenu dalmatinskog vina. 1894. dalmatinske vinograde napada filoksera koji su se oporavili tek početkom idućeg stoljeća. Izgubivši vinograde, poraslo je zanimanje za bavljenje maslinom i uljarskim zadrugama (Trogrlić, Vrandečić, 2016: 517). Zbog tršćanske se konkurencije već 80-ih počinje razvijati dalmatinsko jedrenjačko brodarstvo. U Trstu je osnovano dioničarsko društvo "Dalmatia" u koje su bili uključeni makarski, šibenski, zadarski te viški poduzetnici. Vinogradarska je kriza otjerala poduzetnike bliže moru pa su se zbog uspješnijeg djelovanja objedinile lokalne parobrodarske kompanije; *Rismonda, Dalmatinska plovidba, Negrija te Zarati* (Trogrlić, Vrandečić, 2016: 517). Razdoblje ponovne austrijske prevlasti razlog je stagnacije društva. Pojedini klubovi, društva te akademije su zabranjeni jer su okupljali elitu te intelektualce. I u zagorskim i u primorskim gradovima dominiraju državni službenici. Međutim, razdoblje je restauracije ponovno iznjedrilo intelektualni krug pa se mali broj pojedinaca okuplja u književnim strujama. Zapošljavaju se u tiskarama po vladinim narudžbama: dubrovačka Antonija Martecchinija, zadarska Giovannija Demarchija te splitska Josipa Piperate i Olivettija (Trogrlić, Vrandečić, 2016: 520-521).

Glavni grad Kraljevine do kraja postojanja Monarhije ostaje Zadar, a bio je i intelektualno središte. Upravo se u Zadru nalazila knjižnica „Paravia“ te gimnazija koja je sadržavala najjaču pokrajinsku knjižnicu te publicirala radove i časopise koji su promicali pokrajinsko talijanstvo. Zagorska je Dalmacija bila skupina sela i zaseoka smještenih u brdskom ili okopoljskom kraju, primjerice u Imotskoj krajini primorska su sela smještena točno na dodiru mora i kopna na čijim su rubovima skupine zbijenih ili razasutih kuća (Trogrlić, 2015: 86). I u Dalmaciji su opća pojava bili siromaštvo i bolesti. Prehrana je prostora Zagore bila jednolična i skromna. Uvjeti su bili nehigijenski, vode je često manjkalo, a to je uzrokovalo razne bolesti. Premda se broj liječnika povećavao, uvijek je postojao broj gradića i sela bez liječničke skrbi (Trogrlić, 2015: 87).

Dalmatinsko je pučanstvo živjelo od poljoprivrede i ribarstva. S obzirom na to da je dalmatinsko tlo uglavnom kršno i neplodno, poljoprivreda nije davala velike prihode. Industrijska je proizvodnja bila spora. Otvorene su bile tvornice cementa, solane na Pagu i Stonu. Najpoznatiji liker bio je zadarski, a važne su bile i tvornice za prerađivanje ribe te proizvodnju nekih proizvoda kao što su sapun, koža, tjestenina ili svijeće. Najvažnije su dalmatinske luke bile Split, Šibenik, Zadar, Hvar, Korčula te Gruža (Perić, 2005: 513). Što se tiče školstva u Dalmaciji, briga za njega jača 60-ih godina. Većim zalaganjem Narodne stranke hrvatski jezik polako preuzima ulogu jezika u nastavi umjesto talijanskoga. Talijanski se nametao kako u upravi tako i u školstvu. Poneke su škole morale imati dvojezičnu nastavu dok je uglavnom na prostoru Dalmacije nastava bila održavana samo na hrvatskom (Trogrlić, Vrandečić, 2016: 522). Iako su preporodna gibanja u Dalmaciji bila malo sporija nego na sjeveru Hrvatske, nije bilo usporeno gibanje kulture, čitaonica, novinarstva te umjetnosti. Osnovan je Centralni muzej za Dalmaciju u Zadru, Pokrajinski muzej na narodni obrt te Muzej hrvatskih starina u Kninu. U Splitu se 1893. gradi novo kazalište, a utemeljeno je i umjetničko društvo "Medulić" (Trogrlić, Vrandečić, 2016: 524).

Važnu je ulogu u oblikovanju nacionalne i političke misli dalmatinskih narodnjaka imalo njihovo središnje glasilo *Il Nazionale* (s prilogom na hrvatskom jeziku NL). Borba dviju stranaka obilježila je politički život Dalmacije tijekom desetljeća, a postupno je okončana uspjesima narodnjaka na izborima za općinsku upravu u gradskim središtima (posebno je znamenita pobjeda narodnjaka Gaje Bulata nad autonomaškim prvakom Antonijem Bajamontijem u Splitu 1882.) i osvajanjem zastupničke većine u Dalmatinskom saboru 1870. U obrani hrvatstva u Dalmaciji veliku su ulogu imali pravaši i njihova glasila - zadarska *Hrvatska kruna*, pod uredništvom Ive Prodana i dubrovačka *Crvena Hrvatska* pod uredništvom Frana Supila.⁶

⁶ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743> (25.06.2023.)

U prosincu 1862. godine osnovana je *Matica zadarska* te *Narodni Koledar* o čemu je pisano u 87. *Broju Narodnoga lista*:

Ove godine porodila je se u Zadru naša Matica. Kakovo je gnjezdo sebi savila to će nabrzo sviest prosuditi; a i ovo tri mjeseca, od kada se javila, nije neplodna ležala. Matica nam je ovo godište završila izdavši nam prvi Narodni Koledar, liepi tiskarski obraz uz umierenu cienu doturiti će ga po narodu na daleko. U Zadru 24 prosinca. Danas je izašao na svietlo "Narodni Koledar", troškom Matice Dalmatinske, uredbom g. J. Sundečića. Živo priporučamo ovu knjižicu narodu; ime joj samo kaže što je, njezina plemenita svrha na Matici se oslanja, a urednikov svietli glas jamči nam, da će joj se narod obveseliti.⁷

Novo je stoljeće donijelo veliki broj pozitivnih promjena na dalmatinskom prostoru čiji je razvoj i izgled važan za sami rad jer je upravo dalmatinska geografska mapa izdvojena u razdoblju hrvatskog narodnog preporoda, ali i nakon njega. Rastrojena između austrijske vlasti, talijanskog kao govorenog jezika, većinski neobrazovanog stanovništva te autonomaške i narodnjačke politike, Kraljevina je Dalmacija bila u znatnom zaostatku preporodnog razvoja. Međutim, krucijalno djelovanje, ipak nekih, obrazovanih i neizostavnih dalmatinskih pojedinaca, upravo ta dalmatinska geografska mapa postaje središte zbivanja hrvatske povijesti u drugoj polovici 19. stoljeća.

3.3. Dalmatinski sabor

Dalmatinski je sabor, kao najviše predstavničko tijelo dalmatinske pokrajine, bio važan čimbenik za razvoj preporoda sa središtem u Zadru. Upravo je sabor zastupao Dalmaciju u zemaljskim poslovima te na tom prostoru imao najveću ovlast koja je ozakonjena carevom potvrdom.

⁷ *Narodni list*, broj 87, članak *U Zadru na Stjepandan*, (1862: 441)

Dalmatinski je sabor utemeljen *Veljačkim patentom* od 26. II. 1861. te Redom zemaljskim i Redom izbornim za Sabor zemaljski Kraljevine Dalmacije. Iako je njegovo posljednje zasjedanje održano 1912., formalno je postojao do propasti Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine.⁸

Ovlasti su Dalmatinskog sabora bile prilično skućene, osobito u zakonodavnom pogledu. Sabor je, naime, mogao i izglasati neki pokrajinski zakon, ali do njegove primjene nije moglo doći ako ga nije prihvatila vlada u Beču ili car. Saboru je bilo zabranjeno izdavati proglase i primati deputacije u vrijeme zasjedanja.⁹ Zakonodavne su se nadležnosti odnosile na rješavanje pitanja prosvjete, zdravstva, socijalne skrbi i gospodarskih pitanja; u njegovu je području djelovanja bilo unaprjeđenje poljodjelstva, izgradnja javnih građevina koje su se financirale pokrajinskim troškom, dobrotvorni zavodi, uvođenje pokrajinskih poreza, izvanredni prihodi i rashodi za pokrajinske namjene i sl. Sabor je također vodio brigu o imovini, zakladama i zavodima pokrajine, imao je pravo, radi pokrića pokrajinskih rashoda, odrediti prirez u visini do 10% izravnog poreza.¹⁰

Izvršno i upravno tijelo Dalmatinskog sabora bio je Zemaljski odbor, *Giunta provinciale dalmatica*, koje se sastojalo od 4 predsjednika i 4 zamjenika. U njegovu su djelokrugu bili poslovi koji su se odnosili na upravljanje pokrajinskom imovinom, zakladama i zavodima, nadgledao je rad činovnika, popunjavao radna mjesta u zakladama i zavodima, predlagao dodjelu stipendija i mirovina. Predstavljao je Sabor u svim pravnim poslovima.¹¹

Službeni je jezik Dalmatinskog sabora bio talijanski do 1883. kada je službenim jezikom proglašen hrvatski – nakon ponarođenja svih javnih ustanova u Dalmaciji. U procesu se nacionalnog buđenja Dalmacije jezično pitanje stavlja u prvi plan kao sredstvo oporbe protiv tuđinskih pretenzija. Austrijska je vlast plakate zakonskih, zdravstvenih, poljoprivrednih te trgovinskih propisa objavljivala na hrvatskom. Namjerna je uporaba stranih jezika ponajviše dolazila od strane viših činovnika i službenika, a narodnim će se jezikom koristiti ako znaju (Foretić, 1972: 160-161).

⁸ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743> (25.06.2023.)

⁹ isto.

¹⁰ isto.

¹¹ isto.

Odlukom o uvođenju hrvatskog kao službenog u Dalmatinskom saboru te Zemaljskom odboru završena je mukotrpa borba protiv pretenzija talijanskog jezika, ali se nastavila u sljedećim godinama protiv njemačkog (Samardžija. 1997: 93).

U parlamentarnom su životu Dalmacije od osnutka Sabora djelovale Narodna stranka (narodnjaci ili aneksionisti) i Autonomaška stranka, zatim Narodno-srednjačka stranka (od 1873), Srpska stranka (od 1879), Stranka prava (od 1894), Čista stranka prava (od 1898), Hrvatska stranka (od 1905) i Hrvatska pučka napredna stranka (od 1905). U svojoj političkoj djelatnosti zastupale su poglede, interese i težnje pojedinih društvenih slojeva. Od 256 zastupnika, koliko ih je bilo ukupno u svim saborskim sazivima, po socijalnoj strukturi najviše je bilo posjednika (76) i odvjetnika (69), zatim činovnika (25), profesora (20), svećenika (19), bilježnika (17), liječnika (13) i sudaca (8). Najmanje je bilo učitelja (4), novinara (4) i književnika (1).¹¹ U grupaciji posjednika prednjačili su plemići, bogati zemljovlasnici, zatim brodovlasnici, kućevlasnici i trgovci. Posjednika je bilo i među slobodnim zvanjima – odvjetnicima, liječnicima i sucima. Iako je po svojoj gospodarskoj strukturi Dalmacija bila pretežito agrarna pokrajina u kojoj je od poljodjelstva, ribarstva i šumarstva 1880. živjelo čak 82,71% stanovništva, među zastupnicima Dalmatinskoga sabora nije bio ni jedan seljak, ribar ili pripadnik nižih slojeva seoskog ili gradskog stanovništva.¹²

Udio zastupnika iz dubrovačkog kraja u radu Dalmatinskog sabora bio je za cijelo vrijeme postojanja tog sabora veoma osjetan. U početku saborskog djelovanja 1861. dva Dubrovčanina: Đuro Pulić i Miho Klaić nalazili su se na čelu Narodne stranke koja je tada u svojim djelovanjima okupljala dalmatinske Hrvate i Srbe. Od 5 zastupnika dubrovačkoga kraja koliko ih se moglo birati, na prvim izborima 1861. 4 ih je izabrano iz redova pripadnika Narodne stranke.¹³ Godine 1860., kada je srušen Bachov apsolutizam, a car i kralj Franjo Josip I. vratio ustav svojim narodima, dijelovi Monarhije, to jest pojedine njezine pokrajine, trebale su dobiti svoje sabore uz već postojeće državne sabore. To je Dalmaciji i bila prilika da se otvori upravno-političko pitanje o njezinu združenju s Trojednom Hrvatskom. Kralj je dao zadatak sastajanja sabora 1861. na kojem su trebali biti izabrani delegati koji će s predstavnicima sabora raspravljati o uvjetima sjedinjenja.

¹² *isto.*

¹³ Znanstveni časopis za more i pomorstvo, Vol. 27 No. 3-4, (1980: 134).

To je podijelilo dalmatinsko javno mnijenje (Zelić-Bučan, 1992: 209) Tako su u Dalmaciji nastale prve dvije stranke; aneksionistička (pridružena), to jest, narodnjaci koji se zalažu za sjedinjenje te autonomaši koji traže autonomiju Dalmacije, ali u okviru austrijske države (Zelić-Bučan, 1992: 210). Godine 1861. raspisani su i održani izbori za Dalmatinski sabor čemu je prethodila predizborna kampanja. Tada je narodnjak Ivan Danilo talijanskim proglasom „*Glorioso Patriota*“ upozorio birače kako će birati „Gdje su braća ujedinjena i kuća napreduje“ (Maštrović, 1972: 164-165). Na prvom su zasjedanju istaknuta dva pitanja; sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom te pitanje govornog jezika u Saboru. Narodnjaci su tražili hrvatski, a autonomaši, među kojima je bio i splitski gradonačelnik Antonio Bajamonti, talijanski. Bajamonti je naglašavao da talijanski poznaju svi zastupnici, a hrvatski ne što njemu nije predstavljalo problem (Maštrović, 1972: 165). Prihvaćen je prijedlog da zastupnici koji će se koristiti hrvatskim u Saboru, moraju iznijeti sažetak na talijanskom što se može smatrati znatnim uspjehom narodnjaka. Gaj Bulat piše da je time talijanski priznat kao uredovni jezik zemaljskog sabora. Međutim, ponekad su i sami narodnjaci, osim Pavlinovića, koristili isključivo talijanski na što Pavlinović oštro ustaje te ističe da ako je krunovina Dalmacija hrvatska, onda i kraljev namjesnik u Saboru mora govoriti hrvatskim (Maštrović, 1972: 166-167). Pavlinović kritizira saborskog namjesnika Lazara Mamulu što je na otvaranju drugog zasjedanja Sabora u 12. siječnja 1863. govorio talijanskim, a ne hrvatskim (Maštrović, 1972: 166):

U Zadru na 17 siječnja.

Napokon iza dugog očekivanja i preupitanja, na 12 ovoga mjeseca vidjeli smo nakon godine i po gdje se drugi put raztvoraju vrata Sabornice Dalmatinske. Žao nam je bilo da toga dneva nismo mogli nabrojiti ni polovicu naših zastupnika.

Naš obćeljubljeni gospodin Namjesnik Baron Mamula, prvi je taj dan progovorio na ime Njihova veličanstva našega kralja, nagovarajući na bratinsku ljubav i na sklad gospodu Zastupnike, ako žele išta dobra izraditi po ubavu Dalmaciju.

Mi srčeno zahvaljujemo se gospodinu Namjesniku na liepe i poštene rieči koje nam je izgovorio; nego želimo da on, Hrvat Hrvatom i braći govoreći, nije hotio zboriti našim i njegovim jezikom, jal makar opetovati naši ono što je pročitao talijanski. Da je on to učinio u ovoj svečanoj prigodi, sledio bi izgled našeg premilostivoga kralja, koi nam je svoju ustavnu volju našim jezikom oglasio, ravnopravnost narodnostih i jezika uzakonio.¹⁴

Godine 1870. su održani izbori za Dalmatinski sabor na kojemu su prvi put pobjedu odnijeli narodnjaci sa ukupno 25 mandata. Pobjeda je prikazana i u listu Narodne stranke NL s glasilom "Narod je preuzeo svoje posle u svoje vlastite ruke". Donesena je dugo odgađana odluka o imenovanju austrougarskog generala Gabrijela Rodića za namjesnika Dalmacije. U početku su se rada saborske diskusije odvijale na narodnom jeziku, ali je službeni jezik Sabora ostao talijanski jer je ta odluka pripadala središnjoj vladi (Cetnarowicz, 2006: 176-177). Dolaskom je na vlast Rodić savjetovao napuštanje tradicionalnog bečkog preferiranja autonomaštva. Trajni je prioritet bio očuvanje dalmatinske državnosti i slavo-dalmatske osnove, a ipak to nije moglo biti prepušteno narodnjacima jer je njihova politika integralne hrvatske nacionalne države bila u opreci austrijskoj ideji o državnoj multinacionalnosti (Trogrlić, Vrandečić, 2016: 504).

Na općinskim je izborima u Splitu 1882. Narodna stranka pobijedila autonomašku i označila tako pobjedu Hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji. Iduće je godine u Dalmatinski sabor uveden "narodni hrvatski ili srpski jezik" umjesto talijanskog. Njezin program o sjedinjenju Dalmacije s

¹⁴ „Prilog k Narodnom listu”, br. 5 od 17.1 siječnja 1863., str. 25.

Hrvatskom nije previše napredovao, ali se obvezala zvati u pomoć vladara u potrebnom trenutku. To je označilo njezino stagniranje te sad, bliže 20. stoljeću, sve veću političku ulogu u Dalmaciji preuzima pravaška stranka (Goldstein, 2008: 275).

Hrvatski je jezik postao službenim jezikom u Dalmatinskom saboru 21. srpnja 1883. godine. Bila je to velika pobjeda hrvatske narodne opcije u Dalmaciji.¹⁵ Zasebni Dalmatinski sabor u Habsburškoj Monarhiji osnovan je nakon doba apsolutizma 26. veljače 1861. godine tzv. *Veljačkim patentom* (svojevrsnim pseudoustavom). Sabor je od početka djelovanja bio pod dominacijom tzv. *autonomaša*, koji su se zalagali za javnu uporabu talijanskog jezika i odbijali bilo kakvo povezivanje s ostalom Hrvatskom. Njihov istaknuti vođa bio je splitski gradonačelnik Antonio Bajamonti. Tako su do 1866. *autonomaši* imali veliku većinu u Dalmatinskom saboru, te su svi izaslanici u Carevinskom vijeću u Beču bili iz njihovih redova. Nakon sklapanja AustroUgarske nagodbe (1867.). Dalmacija je pripala Austrijskoj polovici Monarhije, dok su Hrvatska i Slavonija pripojene Ugarskom dijelu. To je još više išlo na ruku autonomašima. Ipak, vremenom se takvo stanje mijenja te sve više jača hrvatski narodni preporod koji predvodi Narodna stranka čiji su prvaci bili Mihovil Pavlinović, Miho Klaić i Šime Ljubić, a koji potporu imaju u katoličkoj crkvi. Napokon 1870. narodnjaci osvajaju 26 od 43 mjesta u Saboru te formiraju i Zemaljski odbor, to jest najvišu izvršnu vlast Kraljevine Dalmacije¹⁶ Nakon toga polako narodnjaci osvajaju vlast u gradovima, a vrhunac je izborna pobjeda u Splitu 1882. godine. Uskoro su u svim mjestima Dalmacije, osim u Zadru, pale autonomaške vlasti i više se nikada nisu vratile u njihove ruke. To je omogućilo da se na spomenutoj sjednici Sabora 1883. hrvatski uvede kao službeni jezik u Dalmatinskom saboru i Zemaljskom odboru. Raspadom Austro-Ugarske Monarhije 1918. prestaje i rad Dalmatinskog sabora.¹⁷

¹⁵ <https://povijest.hr/nadanasnjidan/hrvatski-uvaden-kao-sluzbeni-jezik-u-dalmatinski-sabor-1883/b> (29.06.2023.)

¹⁶ *isto.*

¹⁷ *isto.*

3.4. Jezične prilike u Kraljevini Dalmaciji

Druga polovica 19. stoljeća, kako navodi Brešan Ančić (2022: 26-27), za prostor Hrvatske i Dalmacije predstavlja razdoblje jezikoslovnih rasprava nekoliko filoloških škola. Zagrebačka filološka škola kroz koju djeluju Adolfo Veber Tkalčević, Antun Mažuranić, Vjekoslav Babukić te Bogoslav Šulek nasljeđuje ilirske jezičnonormativne postavke. Riječka se filološka škola, na čijem je čelu bio Fran Kurelac, zalagala za starija rješenja preuzeta iz staroslavenskog jezika, a zadarska pak škola na čelu s Antom Kuzmanićem brani dalmatinsku ikavicu. Od 1850. navedene škole dobivaju jakog oponenta Vuka Stefanovića Karadžića sa sljedbenicima Tomom Maretićem, Đurom Daničićem, Arminom Pavićem te Perom Budmanijem koji čine najmlađi jezični smjer u Hrvatskoj tijekom druge polovice devetnaestog stoljeća – *hrvatske vukovce*. Pobjeda je hrvatskih vukovaca zaključena izlaskom *Hrvatskog pravopisa* Ivana Broza 1892., *Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga jezika* Tome Maretića 1899. te *Rječnika hrvatskoga jezika* Franje Ivekovića i Ivana Broza 1901. čime je vukovska koncepcija imala osiguran dominantan jezični pravac u Hrvatskoj (Brešan Ančić, 2022: 26-27).

Gledajući retrospektivno, u ovom se trenutku u povijesti pitanje uvođenja službenog jezika nameće kao pitanje nacionalnog interesa. Iz već spomenute Zadarske škole filološko se djelovanje Ante Kuzmanića nije normativno moglo nametnuti zbog jakog utjecaja Austrije i talijanskim jezikom obrazovanih činovnika. Godine 1862. počinje izlaziti *Il Nazionale*, list Narodne stranke i tjedni *Prilog k Narodnom listu* pisan hrvatskim jezikom. Jedan od osnivača, don Mihovil Pavlinović, za prvog je urednika *Il Nazionalea* postavio Natka Nodila, a Ivana Danila za urednika hrvatskog dijela. Nakon polemike Nodila i Tommasea, *Il Nazionale* ujedno postaje i kulturno i političko središte Narodne stranke (Brešan Ančić, 2022: 28).

Na prvoj sjednici Sabora 6. travnja 1861. Pavlinović govori hrvatskim jezikom, a već na sljedećoj sjednici splitski gradonačelnik Antonio Bajamonti, u skladu s autonomaškim nastojanjima, predlaže talijanski jezik kao službeni jezik Dalmacije. Na Saboru je prihvaćen prijedlog Pavlinovića o saborskim izvješćima koji moraju biti tiskani i na hrvatskom i na talijanskom jeziku te novi naziv za hrvatski jezi koji sada postaje *slavjansko-dalmatinski* (Brešan Ančić, 2022: 28).

Ante Kuzmanić u nizu polemičkih članaka u časopisu *La voce Dalmatica* izražava svoje mišljenje o jezičnim zbivanjima u Dalmaciji. Oštro se obraća narodnjacima smatrajući njihove ustupke Srbima problematičnim te da je prihvaćanje (i)jekavice samo prvi od ustupaka koje će Hrvati morati napraviti dok “Srbi izdaleka pokazuju svoju zastavu na kojoj piše *Srbi svi i posvuda*” (Tonkić, 1999: 48). U svojim razmišljanjima nije bio sam jer su mu se priklanjali mnogi narodnjaci među kojima je bio i don Mihovil Pavlinović. On kaže “*Ja te nazivne srbo-hrvate niti štujem niti psujem. Ali neka od Hrvata ne pitaju da ovi ne zovu čisto hrvatskim, jezik i narod svoj hrvatski. Hrvatom ne smetaju ničiji nazivi: ali bi im smetale nehrvatske težnje, koje bi sama njihova nesvjestica podupirala, kad bi se dali nasukati na dalje pustolovine*” (Tonkić, 1999: 59).

Jezično pitanje u Dalmaciji pravi preokret doživljava 1870. godine pobjedom narodnjaka u Dalmatinskom saboru. Bave se pitanjem naziva jezika koji je u Dalmaciji varirao od novinskih naziva *hrvatsko-srpski*, *slavodalmatinski*, *dalmatinski*, *ilirsko-dalmatinski*, a među pukom najčešće hrvacki jezik, *arvacki jezik*. U travnju 1872. godine na snazi je naredba o uvođenju “zemaljskih jezika” u vanjskoj službi političko-upravnih vlasti, sudova i državnih odvjetništava u Dalmaciji prema kojoj hrvatski jezik u Dalmatinskome saboru postaje ravnopravan talijanskome te se nastava na obama jezicima zauvijek ukida u školama (Brešan Ančić, 2022: 29). Pobjedom narodnjaka potpuno nestaje mogućnost da ikavica postane baza za nadogradnju hrvatskog jezika. Drukčije rečeno, pitanje (i)jekavice i ikavice sada postaje i državopolitičko pitanje. Vodeći se time, oni koji se zalažu za ikavicu bore se za ujedinjenje isključivo hrvatskih krajeva, a oni koji se zalažu za (i)jekavicu traže slogu Hrvata i Srba (Brešan Ančić, 2022: 29-30).

1872. godine donesena je *Naredba Ministarstva Unutrašnjih Poslova i Pravosudja*, u Dalmaciji vrlo iščekivani dokument kojim se načelno briše dotadašnji status koji je hrvatski jezik imao ulaskom u Austro-Ugarsku Monarhiju. Navedeno je da prilozi zemaljskih jezika ne trebaju biti prevedeni. Narodnjački orjentirana javnost nije sklona ovakvu rješenju smatrajući ovu naredbu preširoko postavljenom te je ostavljeno mnogo prostora u kojima strani jezici imaju upliva (Brešan Ančić 2022:31). 1883. talijanski jezik prestaje biti službenim u Dalmatinskome saboru i

Zemaljskome odboru, pa to postaje “narodni jezik hrvatski i srbski”, a prijedlog Gaja Bulata, *lex Bulat*, koji propisuje da se pravni zastupnici i stranke moraju služiti običajnim jezikom u zemlji, biva prihvaćen. Vlada tijekom 1880-ih godina provodi ponarođenje srednjih škola u Splitu, Dubrovniku te Kotoru (Brešan Ančić, 2011: 30).

Važno je napomenuti da je u borbi za hrvatsku prosvjetiteljsku nacionalnost i jezik, hrvatskim preporoditeljima i političarima u Dalmaciji pripomogao snažan utjecaj od strane Banske Hrvatske i Slavonije, gdje se važni događaji i odluke donose, a očituju na dalmatinskom prostoru. Kada se napokon sve tri trećine Trojedne Kraljevine spoje, to jest budu dio jedne države potkraj 1918. godine, sudbina će hrvatskog jezika ubuduće biti povezana upravo sa stanjem kontinentalne Hrvatske (Samardžija, 1997: 94).

4. Filološke škole i pravci druge polovice 19. stoljeća

Kao što je već rečeno, hrvatski je narodni preporod tekao u fazama koje su obilježene djelovanjima pojedinaca i različitim rješenjima u smislu jezične koncepcije. Tridesete su i četrdesete godine 19. stoljeća bile razdoblje vrhunca hrvatskog narodnog preporoda, još je uvijek kajkavsko narječje bilo glavno pod utjecajem utemeljitelja hrvatskog narodnog preporoda Ljudevita Gaja kao i sami prostor sjeverne Hrvatske naspram autonomaški i narodnjački razjedinjene Dalmacije. Na polovici je 19. stoljeća, upravo djelovanjem iliraca, ipak odabrana štokavska osnovica koju su nadalje pokušale urediti i oblikovati filološke škole.

Gaj u svojoj *Kratkoj osnovi*, izdanoj 1830., piše “*Materinski jezik vu horvatski zemlji, ako vaš za ništar i nemas ne derži se, vu nikakovem vendar poštenju ne stoji izvišen. Mužev, koji se za njega nekuliko trudili i staralu jesu, plaća bila je ružna neuzahvalnost, nekda pače sramota, ter kaj više je, odurjavanje i pregon*” (Moguš, 2009: 153). Predlaže novu grafiju, to jest, dijakritička rješenja prema kojima na nepčanim konsonantima *c, d, g, l, n, s, z* stavlja tildu. Time bi primjerice nastao glas *č*, ali ne i glas *ć* jer je *Kratka osnova* prilagođena kajkavskom grafijskom sustavu, a ne štokavskom. Prema građanskoj ideologiji prve polovice 19. stoljeća jezik se poistovjećuje sa narodom, pa je borba za jedinstvenu grafiju jezika bila borba za jedinstvo svih “Ilira”, odnosno

“Južnih Slavena” (Moguš, 2009: 155). Ilirsko ime tada postaje krovno ime za sve Južne Slavene. Ilirski jezik tvorila su sva ilirska narječja, narječja “*južnih Slavjanah*”, jedan književni jezik od Jadranskog do Crvenog mora. Međutim, ilirski književni jezik nije mogao ujedno biti i standardni jezik jer standardni jezik mora biti izbor (Moguš, 2009: 159).

Ilirci su bili u naporu za izgradnju (i)jekavskog novoštokavskog standardnog jezika u kojem su za potporu imali jezik ijekavskih Srba u Hrvatskoj, odnosno djelovanje Vuka Stefanovića Karadžića. Ali, postojala je razlika prema kojoj je ilircima polazište trodijalektni književni jezik, a Karadžić želi jednodijalektnu ekskluzivnost (Moguš, 2009: 166). Nasuprot tim rješenjima iz sjevernog dijela Hrvatske, istupa Ante Kuzmanić čije je središte i djelovanje bilo u Zadru. 1844. godine pokreće časopis ZD čiji je bio urednik. Kuzmanić je u procesu određivanja jezične politike negativnim smatrao činjenicu da Dalmacija nije ravnopravni partner, nije prihvaćao Gajevu grafiju kao ni čitavu ilirsku (i)jekavsku orijentaciju. Predlaže da Zagreb prihvati ikavicu, a zauzvrat će Dalmacija prihvatiti Gajevu reformu grafije. Unatoč velikom zalaganju ZD, Kuzmanića i njegovih pristaša za ikavsku varijantu mladog novoštokavskog standarda, taj trud nije dogurao daleko. A nakon prvog zastupničkog govora Ivana Kukuljevića Sakcinskog na hrvatskom jeziku u Saboru 1843., umjesto latinskog, diplomatski jezik Sabora postaje hrvatski 1847. godine (Moguš, 2009: 170). Kao takva ilirska je jezična koncepcija ostavila neizbrisiv trag.

Nakon značajnog djelovanja iliraca, drugu polovicu 19. stoljeća obilježavaju jezične koncepcije filoloških škola. To je bila druga, mirnija faza izgradnje hrvatskog jezičnog standarda nakon što je kajkavski književni jezik prestao biti glavnim odnosno standardnim jer tu ulogu polako preuzima jekavska štokavica. Čitavu su drugu polovicu 19. stoljeća ispunili pokušaji do izgradnje zajedničkog jezičnog standarda i konsolidacije njegove norme. Rasprave su se vrtjele oko temeljnih pitanja standardizacije; kako najbolje dokončati štokavsko ikavsko-(i)jekavsko dvojstvo. Vođe su filoloških škola bili Ante Kuzmanić u Zadru, Fran Kurelac u Rijeci, a Adolfo Veber Tkalčević u Zagrebu. Na kraju 19. stoljeća razvila se još jedna filološka škola, škola hrvatskih vukovaca (Moguš, 2009: 171).

Na djelatnost su se filoloških škola pa i čitavu hrvatsku jezičnu politiku od druge polovice 19. stoljeća pa do danas snažno odrazile polemike hrvatskih i srpskih jezikoslovaca. Može se reći da su započele objavom članka *Srbi svi i svuda* reformatora srpskog jezika Vuka Stefanovića Karadžića u *Kovčezicu za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* 1849. U članku tvrdi da štokavština pripada samo srpskom jeziku, a ne i hrvatskom (Pranjko, 2015: 77).

Diana Stolac u (Stolac, 2006: 13) navodi da je, prije djelovanja filoloških škola, veliki broj oko osnovnih pitanja standardiziranja jezika bio razriješen ilirskom koncepcijom. Izabrana je štokavština kao osnovica za formiranje nacionalnog književnog jezika što podrazumijeva razriješenja pitanja fonološke, morfološke i sintaktičke razine kao i uređenje latiničke grafije pomoću dijakritičkih znakova. Uspjehom u Saboru da je hrvatski jezik službeni u administrativnoj upravi, jezik dobiva i pravac razvoja kao jezik naobrazbe (Stolac, 2006: 13).

Ilirci su postavili glavnu koncepciju hrvatskog jezika na koju se nastavila prvenstveno zagrebačka škola, a malo su drukčija rješenja imale ostale filološke škole. Vrhunac se narodnog preporoda preklapa s djelovanjem iliraca i njihovih ideja te jezičnih stavova. Sada, u ovoj drugoj polovici 19. stoljeća, pitanje nije više pitanje je li se nadalje oblikuje hrvatski, mađarski, talijanski ili njemački jezik za hrvatsku naciju. Hrvatski je jezik napokon legitimno odabran kao službeni kojemu su ilirci postavili temelje, a filološke škole nastavile njegovu daljnju izgradnju. Tri važna kulturna središta tadašnje Trojedne Kraljevine bila su Zagreb, Rijeka te Zadar iz kojih su i proizašle jezične ideje i rješenja druge polovice 19. stoljeća. Pred sam se kraj stoljeća javlja i škola hrvatskih vukovaca nastala najviše pod utjecajem srpskog jezikoslovca Vuka Karadžića.

4.1. Zagrebačka filološka škola

Kao nastavak ilirske jezične koncepcije ističe se zagrebačka škola čiji su članovi većinom i bili pristaše ilirske jezične koncepcije, primjerice, Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić autori i ilirskih i zagrebačkih gramatika. Uz njih se ističu i Vatroslav Jagić, Bogoslav Šulek te Adolfo Veber

Tkalčević. (Pranjković, 2015: 85). Tkalčević je bio žestoki protivnik germanizacije i zagovornik ilirske koncepcije. Smatra da se književni jezik ne smije i ne može u potpunosti poistovjetiti s pučkim jezikom jer takve podudarnosti nema „pod suncem literature.“ U spisu *Ustroj ilirskoga jezika* naglašava njegove prednosti u odnosu na njemački te leksičko bogatstvo.

Također, zbog omjera tvrdih i mekih glasova, raznolikih suglasnika te čistih samoglasnike, ističe se i ljepotom glasova (Pranjković, 2015: 85-87) Iako je, kasnijim dolaskom hrvatskih vukovaca, djelovanje zagrebačke škole bilo izgubljeno, sama je škola stekla ugled koju se, prema Tkalčeviću, ne smije potkopati ako se koristi samo starijim oblicima (Pranjković, 2015: 87).

Jezične su osobitosti zagrebačke škole bile arhaične. Zasnivale su se na starim množinskim padežnim nastavcima (G *jelenah*, D *jelenom*, L *jelenih*), kao i starom genitivnom množinskom nastavku *-ah* zbog kojeg su bili izrugivani nadimkom ahavci. U početku djelovanja inzistiraju na pisanju rogatoga *ě* koje se prema njima moglo iščitavati kao *i(je)*, *je*, *e* ili *i*. najviše zagovaraju jekavski izgovor te morfonološki pravopis, primjerice *sladka* i slično (Pranjković, 2015: 87).

U odluci, to jest izboru osnovice normiranog hrvatskog jezika, pripadnici zagrebačke škole biraju novoštokavštinu. Tu se ističe Babukić koji poseže za slavonskom nenovoštokavskom dijalektnom osnovicom. Bira tronaglasni sustav, šćakavske oblike (*šćap*) dočeto *l* (*sokol*), palatalno *r* (*morje*) te nesinkretizirane oblike u dativu, lokativu te instrumentalu množine (Pranjković, 2015: 90).

U leksičkom se pogledu najviše ističe Šulek jer je obnovio leksik hrvatskog jezika osobito na znanstvenom polju. Posuđuje riječi iz drugih slavenskih jezika i sam oblikuje neke novotvorenice zbog kojih je bio kritiziran od strane hrvatskih vukovaca. Usprkos tomu, najplodniji je i najbogatiji leksikograf zagrebačke škole, osobito po njemačko-hrvatskome rječniku te *Hrvatskonjemačkotalijanskome rječniku znanstvenog nazivlja*. Osim njegovih djela u sklopu zagrebačke filološke škole ubrajaju se i *Slovnica Hrvatska* Antuna Mažuranića te Tkalčevićeva *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije* (Pranjković, 2015: 88-90).

Zagrebačka se škola držala trodijalektne jezične povijesti jer su, kako kaže vođa same škole Adolfo Veber Tkalčević: *proučivši sva tri narječja, prihvatili iz štokavštine one oblike kojima se najjače ističe, a zadržali iz kajkavštine i štokavštine one, koji su pravilniji, a nisu još posve izumrli među*

štokavci. Takvim su načinom doveli Ilirci na čudo svijeta u kratko vrijeme kajkavce i čakavce u štokavsku zajednicu. Pošto je to tako lijepo pošlo za rukom, ne smije zagrebačka škola, razboritim načinom, obustaviti svoje spasonosne radnje (Moguš, 2009: 177). Nadalje, zagrebačka škola nije odbacivala dvojinke oblike na *-ima (-ama)*. Rogato se *ê* pisalo ili kao *ie* ili kao *je* (Moguš, 2009: 178-179).

4.2. Riječka filološka škola

Kao druga filološka škola druge polovice 19.stoljeća djeluje riječka filološka škola na čelu s Franom Kurelcem. Slično je sa zagrebačkom školom bila arhaizacija jezika koja je, općenito, njezino osnovno obilježje. U Rijeci je prevladavala čakavština koja je bila arhaičnija negoli u nekom drugom hrvatskom kraju. Iako nisu dugo bili pristaše Kurelca, uz njega su kratko djelovali i Ivan Črnčić, Lavoslav Vukelić, Marijan Derenči, Franjo Marković, Fran Pilepić te drugi (Pranjkočić, 2015: 91). Riječka je filološka škola bila protivnik zagrebačkoj i često je napadala zbog genitivnog nastavka *-ah*. Kurelac oštro kritizira jezične stavove zagrebačke škole u članku *Kako da sklanjamo imena?*, a 1860. objavljuje knjigu *Recimo koju* koja se uzima kao apologija riječke škole. Kroz naredne je godine uslijedila polemika dviju škola objavljivanjem članaka Jagića, Tkalčevića te Kurelca. Obje su škole željele hrvatski jezik, ali drukčije standardiziranog (Pranjkočić, 2015; 91-92).

Program se riječke škole zalagao na starinskim, čak staroslavenskim, oblicima te elementima. Upotrebljavaju nulti morfem u genitivu množine (*žen, rukopisov*) te nastavak *-u* za prvo lice prezenta (ja se raduju). Na leksičkoj se razini ponovno uzimaju stariji oblici, primjerice *lotrija* (besposlica), *milovnik* (ljubitelj), *obikva* (običaj), *stapanica* (domaćica) itd. (Pranjkočić, 2015: 92).

Kao i zagrebačka škola zalaže se za morfonološki pravopis jer jezik mora biti čvrst, a kao i Šulek bio je jezični purist. Gradio je riječi po uzoru na stariji hrvatski leksik, a bio je sklon i novotvorenicama koje je njegov učenik Ivan Dežman uvrstio u svoje djelo *Rečnik lečničkog nazivlja* (Pranjkočić, 2015: 92-94).

Fran Kurelac, predvodnik riječke škole, okomio se najviše na samu gramatiku, morfologiju i leksik. Okretao se malo više prema prošlosti jer su, prema njemu, stari oblici bolji od postojećih. Predmet je zbivanja bio imenički genitiv množine zbog kojega je čitava riječka filološka škola postala poznata jer je odbacivala nastavak *-ah* i koristila nulti morfem kao što je to bilo u starijoj upotrebi (mnogo *jelenO*). A smatrao je da će Hrvati razlikovati nastavke za L i I (D mn. *jelenom*, a I mn. *jelenmi*). Iako je sam Kurelac ostao dosljedan svojim jezikoslovnim pogledima do smrti, bilo je jasno da se budući jezični standard ne može oslanjati na restauraciji staroslavenske jezične strukture (Moguš, 2009: 175-177).

4.3. Zadarska filološka škola

Za vrijeme austrijske uprave Dalmacije Zadar je bio administrativno središte, a samim time i kulturno središte. Prve su novine pokrenute upravo u Zadru; *Kraglski Dalmatin*, *Zora dalmatinska*, *Narodni list*, *Pravdonoša*, *Il Nazionale* itd. S obzirom na to, zadarska se škola može nazvati i zadarskim jezično-kulturnim krugom. Glavna je karakteristika pripadnika zadarske škole da njezini pripadnici nisu prihvaćali ilirske slovopisne ideje, već inzistiraju na dalmatinskoj grafiji (Pranjković, 2015: 96). Imajući na umu da je ikavica najprošireniji hrvatski govor, inzistiraju na njoj, a ne ijekavici. Pozivali su se i na to da je ikavica obilježila čitavu stariju dalmatinsku književnost. Osim po jezičnom stavu, nisu se slagali niti s ilirskom koncepcijom da nije više važno razlikovati Slavene dok god je netko Slaven. Time je, najviše Kuzmanić, začetnik zadarske škole, naglašavao i važnost individualnog jezika (Pranjković, 2015: 96).

Ante Kuzmanić, narodnjak, utemeljuje književni list *Zoru dalmatinsku*, piše *Poslanicu Dalmatincima* u kojoj se zalaže za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, a najviše je ostao poznat po neprestanom zagovaranju štokavske ikavice kao standardnog hrvatskog jezika. Uvelike se ugledao na Ličanina Šimu Starčevića, autora *Nove ricoslovice* kojom je kao i Kuzmanić naglašavao važnost štokavske ikavice. Iako nijedan od njih nije bio pristaša Gajeve ilirske grafije, Kuzmanić ju je u početku prihvatio nadajući se da će onda možda Gaj prihvatiti ikavski govor, ali se vrlo brzo udaljio od njegove grafije (Pranjković, 2015: 96-97). Međutim, u svrhu očuvanja

slavenske sloge, već u prvom broju *Zore dalmatinske* prelazi na ilirsku grafiju (Pranjković, 2015: 99):

*Kako sam obechao evo na ugled izlazim. Tverdogo sam se posla dovezao, druge se još smetnje bojim, jer se nisu najbolje učeni ljudi pogodili na koji se način ima ova naša knjixevnost svoditi i zaveršivati. Nije samo vika na pravopis, nego još niki pripovidaju da je prosti jezik kukav i pokvaren, te od milinja ga popravljaju i bogate udarajuchi nanj svakojaku spravu.*¹⁸

*Ovi je pravopis po našoj derxavi odavna poznat, osim što mu je sad dodato š š misto staroga duguljasta f. Istina da to novo slovo nije erdjavog oblika, ali upravo da kaxem nije ni onako načinjjeo kako smo poručili, vech sada valja da ga za nevolju primimo dok drugo dodje.*¹⁹

Zadarska filološka škola smatra da za književni jezik treba odabrati jedan dijalekt i to štokavsku ikavicu koja je najrasprostranjenija. U prilog tomu idu i važna te popularna hrvatska djela kao što su *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* Filipa Grabovca i *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošić (Moguš, 2009: 172). Osim navedenoga, štokavska je ikavica *Novom ricsoslovicom* Ličanina Šime Starčevića već 1812. dobila svoju prvu gramatiku, prvu napisanu na hrvatskom jeziku. Nadalje, Kuzmanić ističe neka protuzagrebačka djelovanja u kojima ga podržava sami Karadžić jer Gajeva grafija nije funkcionirala olako na dalmatinskom prostoru, a to se najviše odnosilo na refleks jata koji se, prema Kuzmaniću i Karadžiću, ostvario kao *i*, a ne kao *je* (Moguš, 2009: 172-173).

Kuzmanićevi suradnici, osim što su se bavili raspravama o ikavskom i ijekavskom govoru te purističkim problemima, pisali su i gramatike. *Gramatica della lingua illirica* Andrije Stazića bila je prva gramatika objavljena 1850. godine. Uslijedili su gramatički priručnik *Principi di*

¹⁸ Kuzmanić, Ante. (1844). *Zora Dalmatinska*, 1. godina, broj 1

¹⁹ isto.

grammatica illirca Jerolima Šutine te *Grammatica della lingua slava (illirica)* Dragutina Antuna Parčića čije se treće izdanje *Rječnika hrvatsko-talijanskoga* smatra jednim od najboljih leksikografskih ostvarenja u povijesti hrvatskog jezikoslovlja (Pranjković, 2015: 99-100).

Jasno je da je jezična situacija sredine i druge polovice 19. stoljeća, omogućila filološkim školama olakšavanje definiranja hrvatskog jezičnog standarda. Upravo su se te filološke rasprave dotakle svih jezičnih problema. Najčešća su pitanja sama osnovica hrvatskog standardnog jezika, hrvatska palatalna grafija, refleksi jata te gramatički morfemi u množini imenica (Stolac, 2006: 17).

4.4. Hrvatski vukovci

70-ih se godina 19. stoljeća probija najmlađa filološka škola hrvatskih vukovaca nekad nazvana i Maretićevom školom prema njenome vođi Tomi Maretiću, a uz njega ključan je bio i Đuro Daničić, Karadžićev učenik koji se priključio Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u znanstveno proučavanje hrvatskog jezika. Afirmaciji Karadžić-Daničićeve škole mnogo je pridonio *Rječnik hrvatskog jezika* Ivana Broza, a završio ga je Franjo Iveković koji kaže “iz svijeh književnih djela Vuka Karadžića i Gjura Daničića, t. j. iz onijeh koja su oni sami napisali i iz onijeh koja su samo izdali na svijet..”, a dodaje i da bi se “ovo djelo moglo nazvati i rječnik srpskoga jezika i da su ga napisali Srbi”, a sami naslov *Rječnik hrvatskog jezika* Iveković daje jer “jer su ga pisali i na svijet donijeli Hrvati” (Moguš, 2009: 187-188). Karadžić-Daničić korpus pogodovao je oživotvorenju koncepcije hrvatskih vukovaca o jedinstvenom jeziku jednoga naroda dvojakog imena (Moguš, 2009: 188).

Za razliku od zagrebačke škole koja se zalaže za probranu štokavštinu, bez dijalektizama i regionalizama, te za morfonološkim pravopisom, hrvatski vukovci zagovaraju standardni jezik ijekavskog tipa s novoštokavskom (istočnohercegovačkom) osnovicom kao što je zabilježen u Karadžićevim i Daničićevim djelima (Pranjković, 2015: 101).

Hrvatski su se vukovci istaknuli primatom u izradi udžbenika i priručnika. Mirko Divković objavljuje *Oblike hrvatskog jezika* te *Sintaksu za školu*. 1899. izlazi Maretićeva *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* koja je smatrana najboljom hrvatskom

znanstvenom gramatikom 19. stoljeća, a od velikog je značaja i *Rječnik hrvatskog jezika* Franje Ivekovića i Ivana Broza (Pranjkočić, 2015: 103). U jezičnoj borbi oblikovanja standardnog hrvatskog jezika pobjedu odnosi škola hrvatskih vukovaca 1892. godine kada je objavljen *Hrvatski pravopis* Ivana Broza. U osnovi je pravopisa fonološko pravopisno načelo (Pranjkočić, 2015:104).

Usprkos tomu što su hrvatski vukovci zanemarivali staro i novo hrvatsko jezično blago, marginalizirali dotadašnja jezikoslovna ostvarenja te se vodili stavovima srpskog jezikoslovca Vuka Karadžića, postavili su završne temelje standardizaciji hrvatskog jezika koja je potpuno završena u prvoj polovici 20. stoljeća. Maretićeva Gramatika, Brozov Hrvatski pravopis te Ivekovićev-Brozov Rječnik ubrajaju se u jedna od najvažnijih jezikoslovnih ostvarenja i postignuća u povijesti hrvatskog jezikoslovlja (Pranjkočić, 2015: 105)

Narodni je preporod položio konačne temelje potpunoj standardizaciji hrvatskog književnog jezika. Iako ju nije priveo kraju, preporod je pokrenuo snage koje su to bile u stanju izvesti za sve Hrvate. Trebalo je obuhvatiti nove i još šire slojeve, trebalo je zakoračiti na nova područja, pisati i govoriti o stvarima o kojima se do tada , u svim drugim stoljećima, hrvatskim jezikom nije ni pisalo, ni govorilo. Za narodnoga preporoda sve je to uspješno ostvareno, ali ne do kraja. Zagrebačka škola, kako god se tomu približila, ostala je bliža ilirskim rješenjima koji nisu bili dovoljni za zasnivanje stabilnosti hrvatskog standarda. Primjer su za to stari oblici množinskih padeži koji su živi u jezičnoj kompetenciji zapadnih čakavaca i zapadnih kajkavaca (Katičić, 2015: 73).

S druge strane, filološka škola hrvatskih vukovaca, koja je imala potporu Khuena Hedervarya i mađaronske stranke, uvela je novoštokavski purizam i odbijala izgradnju standardnog jezika koja je ostvarena od narodnog preporoda. Hrvatska književnost, novinstvo i znanost, koji se ubrzano razvijaju u drugoj polovici 19. stoljeća, igraju važnu ulogu. Usprkos tomu što su osnovali normu, nisu uspjeli rastaviti hrvatski standardni jezik od njegove dijalektalne raznolikosti, povijesti i stilistike. Ostao je hrvatski jezik i kao takav postoji, živi, razvija se i danas (Katičić, 2015: 73).

5. Jezično djelovanje dalmatinskih političara i jezikoslovaca

Naglašavajući sve navedeno, cilj djelovanja filoloških škola bio je u konačnici kodifikacija i normiranje hrvatskoga jezika. Pojedinci Dalmacije koji su u spletu povijesnih i političkih problema nastavili borbu za hrvatskim jezikom, uvršteni su u ovaj rad jer je njihovo zalaganje bilo jedinstveno, a jedino rješenje koje su prihvaćali bila je Dalmacija sjedinjena s Hrvatskom u kojoj se govori hrvatski narodni jezik.

Kao što je već spomenuto, tisak je igrao veliku ulogu u devetnaestom stoljeću, razdoblju širenja nacionalne svijesti te oblikovanju zajedničkog narodnog, ali i standardnog jezika. Upravo su zato preporoditelji pojedinci djelovali preko različitih novina i listova šireći utjecaj. Nacionalna se svijest neizbježno vezivala uz samu politiku koja je bila, a i ostala, sredstvo djelovanja u javnom životu. A kada se radi o jeziku, osjetljivom i dragocjenom faktoru naroda te nacionalne svijesti, bilo je važno kako i na koji način djelovati te širiti pozitivan utjecaj na narod u toj delikatnoj okolini. Tako je u političkoj borbi u Dalmaciji u razdoblju od 1860. do 1861. glavni predmet bilo pitanje ujedinjenja s Hrvatskom i Slavonijom. Narodnjaci su, koji su to i zagovarali, imali dug put ispred sebe. Probudio se i proširio krug narodnih “buditelja”, porasla je nacionalna svijest, znanje te politička kultura. Cilj nije bio samo poraziti protivnike ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, nego i sve one koji su bili prepreka procesu formiranja moderne hrvatske nacije te ponarođivanje svih javnih ustanova.

Imajući na umu navedeno, istaknuti buditelji preporoda u Dalmaciji bili su Natko Nodilo, Nikola Tommaseo, Ante Kuzmanić te don Mihovil Pavlinović. Podrijetlom iz Dalmacije nastavili su djelovati po dalmatinskom prostoru te širiti aspekte jezika hrvatskoga naroda. Prvi urednik glavnih novina Dalmacije u drugoj polovici 19. stoljeća, NL-a, bio je upravo Natko Nodilo po prijedlogu don Mihovila Pavlinovića koji je neprestano inzistirao na hrvatskom jeziku u Dalmatinskom saboru. Sva četvorica istaknuta političara i jezikoslovca djeluju s ciljem konačnog ostvarenja hrvatskog jezika u narodnom i kodificiranom obliku.

5.1. Natko Nodilo

Natko Nodilo bio je hrvatski političar, publicist i povjesničar 19. stoljeća. Od 1853. studirao je teologiju u Zadru, a 1856. napustio je studij i postao pomoćni učitelj na splitskoj gimnaziji. Od 1857. do 1861. studirao je povijest i geografiju u Beču. Te je iste godine postao suplent na splitskoj gimnaziji, ali je već 1862. prešao na mjesto urednika novopokrenutoga lista *Il Nazionale* u Zadru. U programatskom članku prvoga broja lista iznio je osnovna načela nacionalne i liberalne politike hrvatskih preporoditelja i Narodne stranke. Zastupao je politiku ujedinjenja Dalmacije s Bansom Hrvatskom, koja je osobito došla do izražaja tijekom njegove žestoke polemike s autonomaškim predstavnikom Niccolom Tommaseom. Nekoliko je puta bio sudski proganjan (1863–64), a potkraj 1866. napustio je mjesto urednika *Il Nazionalea*.²⁰ Godine 1867. i 1870. bio je izabran za zastupnika u Dalmatinskom saboru.²¹

U kontekstu narodnog preporoda u Dalmaciji, napisao je djelo *Stara vjera Srba i Hrvata* koje se može smatrati kao dio političkog programa ujedinjenja Dalmacije s Bansom Hrvatskom. Naime, naslov njegove studije ujedno pokazuje i njegov politički program kao narodnjaka, smatrajući da uži cilj hrvatskoga narodnoga preporoda u Dalmaciji mora biti sloga Hrvata i Srba. U članku »Tko o svadbi, tko o bradvi« Nodilo je otvorio polemiku protiv nametnutoga naziva slavo-dalmatinski jezik što su ga predložile austrijske vlasti i dalmatinska vlada u najavljenom *Rječniku i Gramatici* te se konceptom približavanja Srba i Hrvata, preko »stare vjere« Srba i Hrvata, Nodilo suprotstavljao konceptu slavo-dalmatinskoga jezika.²²

Bio je glavni urednik *Il Nazionalea*, autor većine uvodnih tekstova, kao i "Programa" objavljenoga u prvom broju. Iz "Programa" izvire duh europskog liberalizma, snažno su naglašena osnovna prava, sloboda i jednakost za sve. Na temelju prirodnog prava Nodilo je branio prava svake nacije na vlastiti razvoj, kao i pravo udruživanja slavenskih stanovnika Dalmacije s njihovom braćom

²⁰ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43982> (20.06.2023.)

²¹ isto.

²² Suzana Marjanić. *Mitovi i re/konstrukcije: tragom Nodilove „stare vjere“ Srba i Hrvata*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2022., 559 str.

preko Velebita. Tražeći jednakopravnost narodnog jezika s talijanskim, naglašavao je potrebu poštivanja prava talijanske nacionalne manjine te vjerske tolerancije (Cetnarowicz, 2006: 72).

Nakon što je 6. lipnja 1864. godine raspušteno Gradsko vijeće Splita, za novog je načelnika odabran plemić dr. Francesco Lanza, a djelovanjem vlade zadarski su profesori Miho Klaić te Ivan Danilo otpušteni, a Nodilo je dobio novčanu kaznu zbog svojih članaka i stavova sadržanih u glasilu *Il Nazionale* (Vrandečić, 2006: 123). 1866. postaje profesorom u zadarskoj gimnaziji.

5.1.2. Jezično djelovanje Natka Nodila

Uz *Pravodnošu*, *Zoru*, *Hrvatsku krunu* i brojne druge listove i novine, značajan postaje, i ostaje, *Il Nazionale*, to jest *Narodni list*. Od ožujka 1862. godine pojavljuje se glasilo Narodne stranke *Il Nazionale* s tjednim *Prilogom k Narodnom listu*. *Il Nazionale*, na talijanskom, čitan je u gradu, a prilog *Narodni list*, na hrvatskom, bio je za selo i nenaobraženi puk. Svakako, novine su bile važan program Narodne stranke, koja se zalagala za pripojenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, ali i koja je smatrala da se hrvatski jezik mora uvoditi polako, postepeno uz talijanski. Neki od urednika bili su Pavlinović, Klaić, Matić te Natko Nodilo, tadašnji je urednik NL-a koji je bolje pisao talijanski nego hrvatski. Talijanštinom se borilo protiv talijanštine (Vince, 1990: 479,-480).

Dana 1. ožujka 1862. godine iz tiska je izašao prvi broj političkog glasila Narodne stranke *Il Nazionalea*. Novine su izlazile dva puta tjedno na talijanskom jeziku s prilogom *Prilog k Narodnom listu* na hrvatskom jeziku. Tako je primjerice u prvoj godini novina izašao broj 45, ali talijanskog naslova *Il Nazionale Periodico politico e letterario, Esce mercoledì e sabato*, No 45., Zara 2 Agosto 1862., Anno I., a uz njega je uslijedio hrvatski prilog naslovljen: *Prilog k Narodnomu Listu broja 45*. U njemu je bio sadržan članak *Narodni jezik*:

Ime, davna sloboda, nadanje velike budućnosti, uhvanje i utieha jednog naroda, sve je to čvrsto skopčano sa sačuvanjem časti svog jezika. Jezik je prćija posvećena uspomenom i ljubavlju naših predkovah; on je glas onoga puka koi se je veselio ili cvielio pod ovim istim nebesnim zrakom; on je nami predat kao amanet jedne velike prošlosti, i one viere koja sa životom ne gine.

*Ja sam jedan od onih koji misle da je nauka materinjeg jezika ravna nauki kršćanskoj; i ako je istina da se u srcu jednog gradjanina ne može razdvojiti Bog od otačbine; i ako je ljubav k domovini jedino uže koje nas, uzprkos kobnih dobah i hude sreće, veže od Dunava do sinjega mora, od Balkana do Save, onda je nepremieno jezik takva scetinja, kakva je bogoštovje.*²³

Urednikom je imenovan upravo Natko Nodilo, profesor gimnazije u Splitu, a uredništvo je priloga preuzeo Ivan Danilo. Moguća paradoksalnost što su baš narodnjaci izdavali glasilo na talijanskom je imala drukčiju namjenu. I sami narodnjaci su bolje poznavali talijanski jezik, a uz to, na ovakav su način mogli pridobiti autonomaše (Cetnarowicz, 2006: 71). *Il Nazionale* nije bio samo sredstvo širenja i unifikacija nacionalne ideje, nego i uloga i djelovanje same Narodne stranke.

5.2. Nikola Tommaseo

Tommaseo, rođen u Šibeniku, podrijetlom iz trgovačke obitelji, bio je talijanski književnik, političar te jezikoslovac. Iako bogatog književnog opusa, političko se djelovanje ističe jer je u polemici oko sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom zagovarao autonomiju Dalmacije (*Dalmatinsko pitanje – La questione Dalmatica*, 1861). Sudjelovao je u revoluciji 1848. u Veneciji, a kao ministar prosvjete u privremenoj tamošnjoj vladi zasnovao je katedru »ilirskog« jezika.²⁴ Nakon pada Venetske Republike bio je zatvoren te prognan na Krf (1849). Posve slijep, vratio se najprije u Torino (1854), a potom se trajno nastanio u Firenci (1859), gdje je ostao izoliran ustrajavajući na neogvelfskim političkim idejama i ne prihvaćajući ujedinjenje Italije. Erudit i poliglot, pisao je i na latinskom, francuskom, novogrčkom i hrvatskom jeziku. Kao pripadnik drugoga naraštaja talijanskih romantičara istaknuo se širokim rasponom interesa: djelovao je kao pjesnik i pripovjedač, leksikograf, filolog, kritičar i publicist, trajno zaokupljen problematikom obitelji, prirode, naroda, tradicije, povijesti i politike.²⁵ Bio je otvoreni i odrješiti, uz dr. Antonija

²³ *Narodni list*, broj 45, godina I. članak *Narodni jezik* (1862: 232)

²⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61724> (20.06.2023.)

²⁵ *isto*.

Bajamontija protivnik združenja Dalmacije s Hrvatskom, a pristaša združenja s Bosnom (ZelićBučan, 1992:44).

O njegovu djelovanju se ponajprije može istaknuti da je bio rodonačelnik regionalizma koji je proces talijanizacije sažeo geslom „*Slavus nascitur, Italus fuit.*“ Bio je prognani liberal koji je, uz još neke političare, prihvatio teoriju o multietičnosti Dalmacije, te time odbacio ideju o Dalmaciji kao jedinstvenoj antičkoj naciji sa zajedničkom kulturom, jezikom i duhom (Vrandečić, 2002: 6467). Kao talijanski liberal u Dalmaciji, kojemu je Dalmacija nacionalno neutralna i etnički slavenska, a ne hrvatska, pisao je za dalmatinsko glasilo *La Dalmazia*, književno-gospodarski list na talijanskom jeziku, jedino djelo na hrvatskom su *Iskrice* (Vrandečić, 2002: 72) Talijanski su nacionalisti potpuno prisvojili Tommasea. 1896. otkriven mu je spomenik u Šibeniku. Antonio Šupuk, šibenski gradonačelnik izjavljuje da je Tommaseo najveći sin tog grada (Vrandečić, 2002:284).

5.2.1. Polemika Nodila i Tommasea

Očekivano je bilo da će list *Il Nazionale*, list Narodne stranke, zasmetati autonomašima. Njihovi su stavovi bili i više nego suprotni od narodnjačkih. Međutim, tu uznemirenost autonomaša primijetile su i lokalne vlasti. Autonomaši su nastojali od samog početka diskreditirati glasilo narodnjaka i program koji je zagovarao pozivajući se pritom na najveće autoritete. Objavljujući dijelove tekstova Niccole Tommasea, talijanskog književnika, rodom iz Dalmacije, brani svoju ideju postojanja dalmatinske nacije. Polemika se vodila preko tekstova *Il Nazionalea*, narodnjačkog glasila, te *La voce dalmatice*, autonomaškog glasila. Nodilo je bio pristaša jugoslavenske ideje te je zato smatrao da ako Dalmatinci i žele zauzeti mjesto među narodima Europe, ne mogu to učiniti pod imenom “Dalmatinci”, već se moraju povezati s drugim plemenima najbližeg podrijetla i jezika. A Južnim je Slavenima smatrao sve one naseljene na prostoru između Dunava i Egejskog mora te između Jadrana i Crnoga mora (Cetnarowicz, 2006: 72).

Godine 1862. u toj je istoj polemici Nodilo, suradnik aneksionističkih novina, osudio autonomaštvo kao kripto-talijanski nacionalizam i tražio od Tommasea neka ne dijeli Dalmatince više od onoga što ih je Bog podijelio. Izjasnio se i protiv tiskanja „slavo-dalmatinskog rječnika“

jer „taj jezik ne postoji.“ Sukladno tome, ističe da ne postoji posebna dalmatinska nacija, već hrvatska nacija te srpska nacija čijim se jezicima i govori u Dalmaciji (Vrandečić, 2002: 102).

Na Tommaseove pritužbe da narodnjaci žele proglasiti dalmatinske Slavene Hrvatima, Nodilo je tvrdio da i jedni i drugi pripadaju istoj naciji i govore istim jezikom. Na početku je zagovarao pravilo dvojezičnosti, ali da bi u budućnosti trebao postojati samo jedan narodni jezik. Zahvaljujući navedenoj polemici, Nodilo je pridonio porastu nacionalne svijesti među slavenskim stanovništvom Dalmacije. Narodnjaci započinju osnivanje vlastitih čitaonica koje postaju mjesta organizacije nacionalnog pokreta, te još jedno središte preporodnog pokreta postaje Matica dalmatinska koja je vodila izdavačku korisnost sa sjedištem u Zadru (Cetnarowicz, 2006: 73-74).

Uspješno sprječavanje ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, s autonomaške strane, doprinijelo je i zabrani *Il Nazionalea* u njihovim *gabinettima* upravo zbog Nodilove rasprave s Tommaseom. Zato je biskup Strossmayer otvarao čitaonice po Dalmaciji. Nije bilo nacionalne integracije koju bi potpomogao dvor, već je namjera sada bila ukloniti jezične prepreke (Vrandečić, 2002: 120).

5.2.2. O Tommaseu iz *Narodnog lista*

U 53. broju priloga *Il Nazionalea* piše:

Kad smo naumili turiti u svjet ovi naš List, mi smo ga nazvali onim imenom, s kojim dalmatinski puk nazivlje sve što mu je najmilije : jezik i nošnju, pjesme i igre, navade i obiçalje; sve što je u njega, sve se “narodno” nazivlje” kano i naš list.

Gospodin Buljan, Sinjski “podesta”, i nekoliko još još gospode s njime, spomenuli su se rasrditi se na nas, što smo odbili napadanja N. Tommasea.

Za to što je gosp. Podesta o N. Tommaseu, o njegovoj slavi i o njegovih djelih rekao, neka ga sam N. Tommaseo pita, nego mi valja da ga upitamo za ono što on nije rekao : zašto smo se mi upustili u pregovaranje sa gosp. N. Tommaseom? To je poglavito, što je bilo da gosp. Podesta iztomači svojim seoskim glavarom.

Nakon 440 godišta, od kada je talijanština pritislula naš narod u Dalmaciji, kada je vrijeme došlo, da se narod tudjinštine otrese i priliči k svom starom panju hrvatskom uz koga mu je i cvalo i zelenilo, onda se uzruja ona stotina talijanašah, što su se izrodili iz narodnoga krila, što su u ime tudjega jezika narodu na glavi stali, da zaustegne s puta svojega spasenja narodnoga, da ga zaustavi u onoj tmini u kojoj za vjekovah leži, neka bude blago u sljepom svjetu i onom, koi jednim okom vidi. Nego je trudno uz vodu plivat, pak je onoj stotini trebalo pomagača oda svuda, te su ga potražili i u slavnom Tommaseu. On, na peru junak, nije crnila ni karte zaštedio njimi na pomoć; a kad je i njegov trud uzaludan počeo izpadati, jer je narod počeo okretati po narodnom putu, onda je borba sašla na ruženje i na grdjenje. Nije ničega, što se "hrvatsko" zove, da nije N. Tommaseo poruganjem i pogrđenjem okitio; tada, stoprvo tada, izza molenja i kumljenja da se toga jada prodje, naš List odpjevao onako, kako se narodu napjevalo. Kad je Tommaseo pisao da se s naše strane snuje i kuje u potaji, kad je pisao da se s naše strane omiera i nutkuje na grabež i posvojenje tudjega, onda smo mu mi odvrtili, da istinu nepiše, ako neosvjedoči dokazim i razlozim što o narodnoj strani tvdi.

Ali gospodin "podesta" onim seoskim glavarom izkazije, "kako se je uzdrimala Dalmacija na naše psovanje N. Tommaseu"; ako vjerujemo što on isti piše u "Voce Dalmatica", što je list naših talijanašah, na to nam je sila, s oprostjenjem gosp. Buljana Sinjskoga "podesta", reći da je duboko zabrazdio pred onimi poštenimi glavari seoskimi.

Da je Tommaseo vjeran istini ovako seoskim glavarom govorio, a ostavio Dalmaciju da miruje kako je i mirovala; pače da jim je rekao da svi oni, koji su na glasu kano narodni prijatelji, da su iz sve Dalmacije javili se da su s nami i za nas, onda bi bio on čuo što bi mu seoski zdravi razum odgovorio.²⁶

²⁶ Narodni list, broj 53 članak U Zadru, 28 kolovoza., (1862: 271)

5.3. Ante Kuzmanić

Ante Kuzmanić bio je publicist i liječnik. Godine 1844. pokrenuo je *Zoru dalmatinsku* (prvi književni tjednik na hrvatskom jeziku u Dalmaciji), koju je uređivao 1844. i 1846–49., napisavši velik broj uvodnika i članaka iz različitih područja: jezika, književnosti, povijesti, morala, agronomije i dr.²⁷ Pokrenuo je i uređivao više od 15 listova, nastojeći u svima zadovoljiti tadašnje europske novinske standarde, a osobito je značajan prvi hrvatski pravni list *Pravdoneša* (1851), koji je među prvima stvarao standardnu hrvatsku pravnu terminologiju. Zagovarao je sjedinjenje Dalmacije s ostatkom Hrvatske i uporabu zajedničkoga hrvatskog imena, s tim da Dalmacija bude središtem hrvatskoga kulturnog života te da se hrvatski književni jezik formira na osnovi ikavske štokavštine, a nije prihvaćao Gajev pravopis i ijekavštinu. Objavio je *Poslanicu Dalmatincima* (1861), *Dobročinci splitski* (1871) i dr.²⁸ Kuzmanićevi životopisci napominju kako je bio “čovjek osebuje čudi”, a njemačka književnica Ida Duringsfeld u svom djelu *Aus Dalmatien* 1857, naziva ga “jednim od najoriginalnijih originala na originalnom tlu Dalmacije.” Nije uspio dovršiti započet životopis za časopis *Vienac*. Umro je u Zadru 1879. (Vince, 1990:341).

5.3.1. Zora dalmatinska

1844. godine u Zadru izdaje ZD, manje književni, a više prosvjetni list za najšire narodne slojeve, naročito za seljaštvo, pružajući mu zabavu, ali i pouku o gospodarstvu, ćudoređu, vjeri, povijesti i sl. Među suradnicima *Zore* bilo je nekoliko imena i s književnim talentom. Prve godine list je zapravo većim dijelom uređivao Petar Preradović, iako mu je nominalni i odgovorni urednik bio Ante Kuzmanić. Vince dalje navodi kako je u *Zori* književna strana časopisa već bila izložena, a on će se podrobnije pozabaviti grafijskom problematikom koja je imala odjeka i u Dalmaciji i drugim slavenskim zemljama (Vince, 1990: 341).

Jedan od problema u *Zori* bilo je pitanje ilirske grafije. Kuzmanić i njegove pristaše nisu prihvatili ideologije ilirizma u Gajevom obliku (Cetnarowicz, 2006: 21). Gajev prijedlog sa tildama nije

²⁷ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34827> (20.06.2023.)

²⁸ isto.

mogao biti raširen na čitavo jedno jezično područje. Tu su se Kuzmanić i Starčević slagali. Možda bi Kuzmanić i pretrpio ilirsku grafiju da su ilirci prihvatili narodni ikavski govor za koji se Kuzmanić mukotrпно zalagao. 1847. godine prelazi na dalmatinski način pisanja, a i dalje se nadao da će se možda Zagrepčani približiti njegovu načinu pisanja i prihvatiti ikavski govor u zamjenu za prihvaćanje ilirske grafije. Njegova ideja o ikavici postala je sve više i više odbačena kada je i sam 1849. uvidio da njegova pravopisna opozicija nema smisla (Vince, 1990: 342-345).

Gajeva grafija nije bila dobro dočekaana u Dalmaciji, ali se naposljetku uspjela uvriježiti. U prvom broju *Zore* 1849. Kuzmanić prelazi na ilirsku grafiju pa je čak i List zakona i diploma za krunovinu dalmatinsku pisan Gajevom grafijom (Vince, 1990: 247). Naravno, bilo je i onih koji se nisu željeli odreći dalmatinske grafije kao što je Šime Starčević. U pozadini je bila austrijska vlast koja je nerado gledala na nastojanja zbližavanja Dalmacije i Hrvatske jer je tako lakše provodila svoje planove u razdvojenim hrvatskim zemljama. Zato je ometala nastojanja za kulturnim zbližavanjem i pravopisnom slogom. Ali, kada Gajevu grafiju preuzme Kuzmanić, kao i neki drugi književnici, morala je i ona prijeći na Gajevu grafiju u svojim spisima. Tako je, nakon gotovo trideset godina, nestalo dalmatinske grafije iz javnog života u Dalmaciji (Vince, 1990: 347-348).

Iako je jezično pitanje bilo u prvome planu, naglasak je bio i na razvijanju hrvatske svijesti na temelju etničkog zajedništva. Odbačena je ilirska ideja jedinstva jezika utemeljena na ijekavskoj varijanti štokavice i starom pravopisu. Kuzmanić je upravo Dalmaciju smatrao kolijevkom hrvatske državnosti i zato bi trebala imati prvenstvo u hrvatskom narodnom preporodu (Cetnarowicz, 2006; 21).

Još i prije pojave časopisa Kuzmanić se povezao sa zadarskim časnikom Petrom Preradovićem te ga priodobio da za prvi broj časopisa sastavi programatsku pjesmu na hrvatskom jeziku. Do tada je Preradović pisao samo njemačke stihove, a zahvaljujući poticaju Kuzmanića koji je u njemu razbudio nacionalni osjećaj, napisao je programatsku pjesmu na hrvatskom jeziku "*Zora puca, bit će dana*". Pjesma je spjevana vjerojatno u studenom ili prosincu 1843., a osvanula je na naslovnici prvoga broja *ZD* koji je izašao u Zadru 1. siječnja 1844. Pojava *Zore dalmatinske* obilježava odlučnu prekretnicu u životu Dalmacije ne samo na kulturnom nego, što je posebno važno, i na nacionalnopolitičkom planu (Šidak, 1998: 168).

Kuzmanić je znao da neće lako prodrijeti u gradsku otuđenu sredinu, pa je sve svoje napore usmjerio prema pučanima i težacima, smatrajući da su bez tuđinskih natruha pogodni razumjeti i prihvatiti njegovu misiju. Zbog toga je odlučio slijediti dalmatinski, regionalni pravopis i ikavicu jer je to jezik kojima im se on obraća, kojima je namijenjena *Zora dalmatinska* (Šidak, 1998: 169). To su ljudi pučani, seljaci koji bi teško razumjeli i prihvatili Gajev pravopis, s jedne strane zbog ukorijenjenog i nametnutog nepovjerenja prema svakoj nagloj promjeni, a s druge strane i zbog ubačenih glasina o namjeri da se s pomoću jekavskog katolici odijele od crkve. Sam mu je Preradović dao pohvalu početkom druge godine izlaženje *Zore*: “Ako, daklem, *Zora* nikakve druge koristi kroz ovu godinu dana donijela nije, barem je osjetila otuđena srca na domorodna ćućenja, barem je probudila misao da je jezik, u kojemu ona piše, parvo i glavni jezik Dalmatinske zemlje...” (Šidak, 1998: 169). Dosljedan sebi, u uvodniku četrdesetog broja *Zore* 1846. Kuzmanić ostaje na pozicijama specifičnog dalmatinskog regionalizma, kada je riječ o pravopisu i jeziku odlučno zastupa tezu: “velim, da mi moramo kako možemo i kako naše pismo osića i vrime donosi – skrozi na hervatski misliti, ne talianski niti nimački, da nam glotav jezik ne izlazi” (Šidak, 1998: 169).

Kao dalmatinski domoljub opire se zagrebačkoj jezičnoj standardizaciji. 15. kolovoza 1843. u prijavi Namjesništvu za pokretanje *Zore dalmatinske* izjavljuje da će novine biti tiskane na hrvatskom jeziku upravo onom kako se taj jezi i zove. Tvrdi da „obrazovani narod u Dalmaciji upotrebljava naziv slavenski ili ilirski jer su to istoznačnice za hrvatski jezik“. Zbog upotrebljavanja novih hrvatskih slova s dijakriticima u *Zori*, umjesto „dosadašnjeg raznopisa“, to jest, pojednostavljene dalmatinske ortografije, naišao je na otpor te dao ostavku 1845. (Vrandečić, 2002: 69).

U *Zori* je lako uočljiva razlika pravopisa i slovopisa u odnosu na *Ricoslovicu* Ličanina Šime Starčevića. *Zora* je pisana dalmatinskim slovopisom normiranim 1820. godine. U odnosu na slavonski slovopis razlika je u dvama grafemima; umjesto *cs* koristi se *repato c* (*ç*) te umjesto *sh* *f*. I Dalmacija i Zagreb vodili su rasprave o slovima i neriješenim jezičnim pitanjima kao što je primjerice bilo pitanje jata. Starčević je mogao jekavicu, a Kuzmanić, iako prihvaća gajicu, ne

odriče se ikavice. Vremenom je Starčević svojim djelovanjem pripomogao činjenici da se čitavi zadarski književnojezični krug odupre ilircima upravo ikavicom (Tafra, 2012:161–165).

Kada je *Il Dalmata*, autonomaški zadarski list, priznao jezik kao pokazatelja nacionalnih razlika u Dalmaciji, želeći naglasiti da su Dalmatinci jedinstveni zbog svog dalmatinskog jezika koji je mješavina čakavske i štokavske ikavice, Kuzmanić nastavlja zagovarati „čisti dalmatinskobosanski“ jezik Andrije Kačića. S obzirom na to, list je tiskao Kuzmanićeve komentare koji odbacuju zagrebačku jezičnu reformu jer ne razumije novo ijekavsko narječje novih riječi u Dalmaciji (Vrandečić, 2006: 150).

5.3.2. Polemika Kuzmanića i Tommasea - „Poslanica Dalmatincima“

Iako nije uspio izboriti štokavsku ikavicu, koju je smatrao osnovom narodnog i standardnog jezika, za njega je narodni jezik bio osnova narodne kulture. U veljači 1861. godine u Splitu izlazi Kuzmanićeva brošura „Poslanica Dalmatincima“ potaknuta Tommaseovom brošuricom „Ai Dalmati“. Iako je Tommaeso pisao na talijanskom, Kuzmanić svoju brošuru piše na hrvatskom jer, kako sam navodi, Dalmacija mora biti hrvatska, a ne talijanska. Zalaže se za združenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom jer „samo Hrvati Hrvatu iskreno pomoći može“ (Vince, 1990: 473). Priznaje kako je talijanska knjiga starija od hrvatske, ali je svačija dužnost brinuti se o domaćoj hrvatskoj književnosti. Treba paziti da ne dođe pod utjecaj njemačkog ili talijanskog, savjetovati da se potalijenci uče našem jeziku (Vince, 1990: 476).

Nikidan štijuć Nikole Tommasea poslanicu Dalmatincima, na jeziku talianskomu, palo mi je na um da se i ja ogledam njima po hèrvatski, iliti, kao što vele, dalmatinski pisati; a to za to što, on teke manjini našoj piše, to je reći ljudima, koji umidu talianski govoriti; kad u nas većina to ne razumi, a amo naj-jača strana učenih naših odavna nadmašila književnika ovudašnjeg samom jeziku talianskomu vište. Doisto naši pravi i zaslužni mudarci ono su, koji govore i pišu ovako i onako, a ne samo onako.

.... ; a opet budalaština bi bilo reći, da Dalmacia nije Slavjanska, to što je još za nevolju talianski jezik poslovnji; zašto nije slavni Tommaseo hèrvatski ono pisao kad umi? Nego zanila ga tudja

*knjiga te mudruje po kroju na našu oblaku po kroju naličnome, kad onako pomalo rastavlja nas s` našom braćom s` one strane Velebita...*²⁹

Promatrajući paralelno Kuzmanića i njegovo djelovanje te Narodnu stranku s NL-om, neće se pronaći previše zajedničkih točaka. Šezdesete godine nisu vrhunac Kuzmanićeve djelovanja. On je bio tradicionalist koji nije shvaćao mladi, novi duh narodnjaka. Zauzimao se za riječ seljaka i svrha mu je bila poučiti nekog seljaka vjeri, jeziku i nekom, pučkom, ikavskom govoru. Smatrao je da jezik za Hrvate treba biti hrvatski, a po njegovu uvjerenju to je mogla biti samo ikavska štokavština (Vince, 1990: 484–485).

5.3.3. Kuzmanićevo jezično djelovanje u listu *Pravdonoša*

Godine 1851. pokrenut je list *Pravdonoša*, za što je odgovorna skupina rodoljuba okupljena u Zadru, Kuzmanić, Danilo te Petranović. Pojavljivao se svake subote na četiri lista s podnaslovom “Da je pamet do suda kao od suda”(Vince, 1990: 380:381). Što se tiče sadržajnog dijela, istaknuto je u samom časopisu kako će se puku govoriti u njegovu jeziku. List bi primao članke napisane “po hervatskodalmatinski i dubrovački”, jer u Dalmaciji još nema književnoga jezika po kojem bi svi jednako pisali. Nadao se Kuzmanić da će se tada učeni ljudi složiti da to bude ikavski govor (Vince, 1990: 381).

Naglasak *Pravdonoše* bio je zapravo uvođenje narodnog jezika u javne poslove i sudstvo, primjerice preko rubrike *Ilirsko jezikoslovlje* koje obrađuje pojedine hrvatske pravne termine, ali s njemačkim i talijanskim tumačenjima (Vince, 1990: 382-383). Bilo je važno poticati ljude, iz svih slojeva, da se služe narodnim jezikom da bi se što više proširio. List je izlazio tek dvije godine, ali je jezično-terminološkim raspravama i načelnim, oštro i smišljeno postavljenim argumentima o potrebi hrvatskog jezika utirao put teškoj i dugotrajnoj borbi, za uvođenje narodnog jezika u sudstvo i upravu. Jedan je od dokaza i pretplatništvo, osim pravnika van Dalmacije, hrvatskih domoljubnih pojedinaca kao što su biskup Strossmayer, Mažuranić, Preradović, Vukotinović i drugi (Vince, 1990: 383).

²⁹ Kuzmanić, Ante. *Poslanica Dalmatincima*. Split, Knjigopечатnja U. Oliveti i Giovannicio (1861: 4-6).

Sa svakoga kraja našega naroda po novinama čitamo svaki dan riečih, koje ino ne mogu da nam dokažu neg`jedino to, da naš list postupa baš onako, kako je narodu sgodno i koristno. Te rieči neće ostati bez uspieha: narod će nad Pravdonošom otvoriti oči, i zgedati u njemu svoju korist, i pohlepnim sèrcem poteći za njom. Ova misao nas uvieruje da naši dosadanji predbrojnici koji nisu do sada, pospiešit će prijaviti nam se i ovim drugim polulitjem tekuće godine.³⁰

Kuzmanić je, djelujući i kao političar i kao jezikoslovac, pokušao približiti hrvatskom narodu narodni jezik te ga kodificirati prema štokavskoj ikavici za koju je smatrao da je najbliža svima. Osim Zore dalmatinske, kojom još uvijek nije potpuno odstupio od Gajeve grafije, *Pravdonošom* je nastojao vlastitu narodu istaknuti dugogodišnju borbu za hrvatski jezik te važnost njegove upotrebe kao upravnog, saborskog te narodna jezika.

5.4. Don Mihovil Pavlinović

Don Mihovil Pavlinović bio je hrvatski političar i književnik 19. stoljeća. Jedan od najistaknutijih predstavnika hrvatskog narodnog preporoda i Narodne stranke u Dalmaciji. Kao zastupnik u Dalmatinskom saboru (1861), u doba prevage Autonomaške stranke u Dalmaciji, održao je prvi govor na hrvatskom jeziku. God. 1862. bio je jedan od pokretača i glavnih suradnika glasila Narodne stranke *Il Nazionale, periodico politico e letterario* (s prilogom NL), u kojem je objavljivao članke namijenjene najširim slojevima dalmatinskog puka radi buđenja njegove nacionalne svijesti.³¹ Bio je vođa dalmatinskih narodnjaka na kopnenom dijelu kako je Miho Klaić bio isto na njezinu primorskom i otočnom dijelu. U svome spisu *Hrvatska misao* objedinjuje dva načela: vjersko i nacionalno. Državno se pravo uobličilo u Trojednoj kraljevini koja se oblikovala kao država hrvatskog naroda – Hrvatska. Nacionalna je država izražena pojmovima prirodnog i povijesnog prava. Taj je spis bio jedini tajni spis 19. St. kojeg su kasnije prihvatili samo pojedinci što nije umanjilo Pavlinovićevu vjeru u budućnost Hrvatske. (Trogrlić, Šetić 2012: 65–67) God.

³⁰ Naslovnica lista *Pravdonoša*, 10. srpnja 1852., broj 28

³¹ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47155> (20.06.2023.)

1865. bio je izabran za zastupnika u Hrvatskome saboru, a od 1873. bio je zastupnik u Carevinskome vijeću. Njegova dugogodišnja borba za položaj hrvatskog jezika rezultirala je prihvaćanjem njegova prijedloga da se hrvatski jezik uvede kao službeni u sve dalmatinske državne urede.

Zauzimao se za hrvatsku samostalnost, cjelovitost i ustavnost u okviru južnoslavenske zajednice te za preuređenje Austro-Ugarske Monarhije na federalističkom načelu. Osim političke, zapažena je i njegova prosvjetiteljska djelatnost i nastojanje oko otvaranja narodnih čitaonica.³² Svojim priložima surađivao je i u glasilima i časopisima *Glasnik dalmatinski*, *Iskra*, *La Dalmazia cattolica*, *Narodni koledar*, *Pozor*, *Vienac*, *Zatočnik* i *Obzor*. U književnom radu slijedio je svoje temeljne političke zamisli pa su sva njegova književno-publicistička djela (članci, govori, pjesme, putopisi, sakupljanje narodnih pjesama, zagonetki i poslovice) bila podređena nacionalnom osvješćivanju dalmatinskog puka.³¹

Već je bilo riječi o snažnom istupanju Mihovilovića za hrvatski jezik, sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i jačanja nacionalne svijesti. Može se to prikazati preko njegova odgovora grofu Borelliju, koji je zastupao samostalnu Dalmaciju, "...Spominješ li se štioče, svoga putovanja po našoj junakonarodnoj Dalmaciji? Nisi li se ponio narodnim ponosom, kojim se diče pod sljemenom i pred svijetom kotorski pomorci? Nije li te zanjela dubrovačka uljudnost i ono nježno milje slavenskog jezika što romoni iz divnih usana plemenitih Dubrovkinja? I kada si morem obilazio sve otoke redom od slavne Korčule do Zadra, spominješ li se kako su ti prosti ribari i težaci odgovorili na pitanje: Što i kakvim jezikom govore? "Mi smo Hrvati, mi hrvatski govorimo.....neka ne bude žao čestitome grofu da mi na hiljade i hiljade Hrvata iz Dalmacije podižemo jednodušni glas protiv njegova glasa, protiv njegove izrečene besjede i njegova poznanja...da mi jednodušno želimo sjedinjenje, da mu je već odavno prispjelo skrajnje vrijeme...." (Foretić, 1972: 102-104).

Pavlinovića se može istaknuti kao preporodnog prvaka koji je svojim djelovanjem stekao mjesto u hrvatskoj politici vremena druge polovice 19. stoljeća. To se isto djelovanje poklapa s obnovom

³² isto.

ustavnog života u Habsburškoj Monarhiji 1860. kada su se europske države pokušavale izgraditi na načelima građanskog liberalizma. Međutim, Pavlinovićeva nacionalna ideologija nosi obilježja ideologije ranoga hrvatskog nacionalizma te je među narodnjacima sjeverne Hrvatske i Dalmacije bio najistaknutiji. Zastupa hrvatsku ideju, obzirom da je svećenik unosi i vjersku notu, nije prekoračio granicu koja ga je dijelila od pravaštva niti granicu koja bi ga vodila klerikalizam (Stančić, 2000: 9-10).

Kao velikog domoljuba, može ga se iščitati iz programa čiji je autor, *Hrvatska misao: Hrvati hoće hrvatsko parvo: I Samostalnost Hrvatske. II Cjelokupnost Hrvatske. III Ustav Hrvatski. I. Mi hoćemo samostalnu Hrvatsku, naprama državi i naprama državnoj zajednici, kojoj mu god bilo.*

Ugarsku krunu priznamo hrvatskom krunom ukoliko... II. Mi hoćemo Hrvatsku cjelokupnu, ko što je bila za svoje potpune samostalnosti, pod Zvonimirom i Krešimirom... III. U prvom zametku hrvatske države ustav se pojavio kao prirodna izjava javnoga života hrvatskoga; nit je kroz vjekove u Hrvatah smalaksala ta ustavna sviest (Stančić, 2022: 177-181).

Na svečanosti otvorenja Sveučilišta u Zagrebu 10. studenoga 1874., Pavlinović i Bijankini, u ime svih Dalmatinaca, izrazili su želju da hrvatsko nacionalno Sveučilište otvori vrata i dalmatinskim studentima (Vrandečić, 2002: 191).

Pavlinović je svojim vjerskim, domoljubnim stavom branio hrvatsku nacionalnu ideju, zagovarao korištenje isključivo hrvatskoga jezika te zato ostao zapamćen kao junak hrvatskog preporoda. U 85. broju NL-a, tiskom Šime Anića, uvršten je treći dio njegova govora iz narodne *Čitaonice Splitske*:

Puci se imaju zajediniti, jere to Bog hoće, a to nas i razbor uči. Ali ta zajednica nejma biti od stapanja, nego od zadruženja, niti silem stjerana, već načelom ljubavi spremna. Tu je moć I krepost Krst sa svojim evangeljem ulivao po tihani u svoje vjernike, i ona Crkva koja početkom bješe "malo stado", ali posvemna po moći, odmah je ustravila Cesare, kao tobož njeko novo casrtvo. Zato premda se Koštantin poklonio kršćanstvu, onoga je poganskog otrova ostalo medju ljudim, kao što je ostala u čovjeku nagloželja.

Bit će nam još možda na glavi i poganskoga načela, kojega pomenušmo; ali nam se tješiti, Gospodo, da se ovoga vieka živo natisla za njim uljudnost, i da su mu već po Evropi konaci nabrojani. Ujedinjenje, Krstom preugotovljeno i začeto, sve to većma se primiće: brda se snizuju, mora se suše, ljudstvo znamenovano t. j. kršćanstvo pred sobom tura narode, koji još nisu oživili slovom blagovjestnim. Prosto Poganinu za Boga neznati, i Turčin može Krsta psovati, a Neznabožac govoriti: “non credam”; alii m valja stupati za križem, jere ih stieska čovječanstvo, jere ih zaokuplja uljudnost.

Vaše rodoljublje mi jamči da ova “Čitaonica”, prvo narodno društvo novih vremenah u našem Spljetu, mal po malo, ali postojano, okupljajući pod svoje krilo najbolje naše glave i prave rodoljube ove sredice Dalmatinske, uzresti će do takve samosviesti, mudrosti i snage, da stupi kao duhovno sobstvo na poprište naše sunarodnosti, da razvija i dielotvori prava duševna, koja su narodu našem presjajnim kraljem priznana i oglašena. Spljetska “Čitaonica” svoju će zadaću vršiti, jer nejma do njezine, slavnije zastave u Domovini; jere je to zastava kršćanske prosvjete, Jerolimom najkrepkije u svijetu zagrljene, a Ćirilom i Metodom najmudrije Slovjenskoj narodnosti uciepljene. Ona će pokazati narodu još jednom, kako Spljet može opet biti, što je bio starinom, u rimskom carstvu, i u kršćanskom svijetu, alem dragi kamen Balkanskoga poluotoka, na obalah Jadranskog mor. U toj nadi, nam je danas srčenije klicati: Slava Slovjenskim odvjetnikom! Slava Jerolimu, Ćirilu i Metodu! Slava! –³³

5.4.1. Pavlinović o hrvatskom jeziku

Zalažući se za nacionalnu individualnost, važno je Pavlinoviću bilo okupiti stanovništvo i oblikovati im zajedničke osobine u svrhu nacionalne svijesti. Vodeći se time, nacija je okupljena zajednica istoga podrijetla i jezika, a postoji po svojoj narodnosti, to jest nacionalizmu. Zajednica je jezika za njega prvenstveno jedinstvo nacije u književnom jeziku, koji je nazivao “narodnim”, to jest nacionalnim, ali je pažnju davao i modelu standardnog jezika, načinu kako će se oblikovati

³³ *Narodni list*, broj 85. članak *Govor Mihovila Pavlinovića u narodnoj Čitaonici Spljetskoj na slavi S. Jerolima Dalmatinskoga i njezina odvjetnika, i tusućoljetnoj SS. Ćirila i Metoda Slovjenskih Apostolah*, (1862: 4)

(Stančić, 2000: 20–21). Bio je protiv toga da da čisti pučki jezik postane jezikom književnosti. Želio je da “narodni”, to jest nacionalni književni (standardni) jezik po obliku, izgovoru, svojstvu ostane pučki. Pritom je želio i da se u književni jezik za pojmove nastale civilizacijskim razvojem, koji ne postoje na razini tradicionalnog društva pučke civilizacije i u duhovnom stvaralaštvu puka, preuzmu riječi iz bogatog jezičnog fundusa puka, i to na takav način da se pogodnim riječima pride širi ili pomaknuti smisao u odnosu na onaj koji imaju u jeziku puka (Stančić, 2000: 21).

Na sjednici u ožujku 1861. godine daje prijedlog da oni saborski zastupnici koji znaju hrvatski odnosno „ilirski“ mogu njime i govoriti. Nadalje, predlaže i da se saborska izvješća koja obuhvaćaju govore moraju tiskati i na hrvatskom i na talijanskom. Na toj je sjednici Pavlinović prvi i jedini govorio hrvatskim (Maštrović, 1972: 165). Bajamonti već u travnju ponovno pokreće pitanje hrvatskog jezika, Pavlinović samo ponavlja svoj isti prijedlog, a predsjednik Sabora dr. Špiro Petrović daje izjavu na talijanskom po kojoj nisu svi autonomaši bili jednakog mišljenja kao Bajamonti. „Gospodo zastupnici, ludost bi bila zanijekati, da od dinarskih planina do najdaljih jadranskih otoka, ova zemlja i ovaj narod nije slovinski“ (Maštrović, 1972: 165-166).

Suprotno talijanštini Pavlinović koju kaže “Sviestnu Hrvatu živ je ukor”. Od 1. siječnja 1869. počinju se tiskati usporedno NL te *Il Nazionale* što je pridonijelo potiskivanju talijanskog jezika i davanje prednosti hrvatskome (Vince, 1990: 481) *Narodni se list*, osim jezičnim pitanjem, bavio i političko-teritorijalnim problemom, to jest združenjem Dalmacije s Hrvatskom. Već je istaknuto koliko se zapravo jezično-političko-geografsko pitanje vezivalo uz nacionalno pitanje. Nakon Pavlinovićeva zahtijeva, na saborovanju u Zadru nakon 1861., da se u Saboru uvede uz talijanski i hrvatski jezik, zadatak je narodnjaka bio “istisnuti talijanski iz sabornice, Zemaljskog odbora, državnih odbora, ureda, sudova. Zato je trebalo misliti na praksu, to jest jezične priručniike te školske knjige. *Il Nazionale* donosi hrvatske tekstove u prilogu *Narodnog lista* koje uređuju poznavaooci hrvatskog jezika. Narodnjaci su težili sjedinjenju Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom pa su težili i lakšem zajedničkom jeziku te su nastojali pisati jezikom koji je bliži zagrebačkim književnicima. Nastojali su zadržati neke dalmatinske kulturne tradicije, ali, ipak se napustila dalmatinska ikavica te je uzet jekavski govor (*ie, je*) (Vince, 1990: 482-483).

14. ožujka 1863. održana je XIV. sjednica Dalmatinskog sabora što je navedeno i opisano u

Narodnom listu broja 23. koji je izašao u Zadru 20. ožujka. Uvršten je govor Mihovila Pavlinovića:

Ako pogledamo širom vjekovima kojima se razmienuše na ovoj nebogoj zemlji različna gospodarstva, red nam je priznati, da osnova sadanjeg vladanja započeta s narečenim utornim austriijanskim gospodarstvom, i majstorski razvedena sa svom spravom birokratičnom srednje Europe, u nas se razapela kao noti izboru, te bez nje za nas da nemože biti ni želje ni u-hvanja, ni napredka, nit ikakvog dobra.

Sviest moja, kao poštenjaka i svećenika, ganjena je, držanstvo zastupničko me zove da prosvjedujem, i da vas gospodo, pozovem da se jednodušno složite protiv ovakim bezobraznostim. Evo zgrade da pokažemo Dalmaciji kako je njezini zastupnici ne izdaju niti se gode o njezinom poštenju.

..., odbacujem razglašeno naimenovanje Alesanievo, jerbo je nezakonito, neustavno izradjeno i počelo zle nameke, za to podupirem i predlog mog častnoga prijatelja Klaića; te vas zaklinjem gospodo da to isto učinite i vi, jero će te se odužiti u velike domovini i slobodi.³⁴

1883. je u Saboru iznio svoju misao da “ovaj politički narod hrvatski ima svoj jezik hrvatski” te da kao političko zastupstvo stvara zakone za taj politički narod, a ne bavi se “pravilnim pravopisnim disertacijami filologičnimi”. Prema samom Pavlinoviću Hrvati su znali sačuvati ime jeziku, narodu i kraljevini, pa kao što postoji jedan politički narod, tako postoji samo jedno ime jeziku: hrvatsko. “Prije ste znali razdvajati vjerom, pa izgovorom, pa sad eto pravopisom i slovom, da se napokon došlo do jezika nehrvatskoga, pa i do misli nehrvatske” (Vince, 1990: 527).

³⁴ *Narodni list*, broj 23, članak *Sabor dalamtinski*, Zadar 20. ožujka (1863:116)

6. Zaključak

Ovaj je završni rad dao uvid u nekoliko polja druge polovice 19. stoljeća. Preko povijesnog, geografskog te jezičnog konteksta uveden je problem hrvatskog naroda, pitanje jezika. Gledajući retrospektivno, valorizacija i utjecaj hrvatskog jezika bili su dugotrajni i postepeni. Razjedinjena Trojedna Kraljevina nije mogla parirati okolnim jačim talijanskim, austrijskim te mađarskim silama, ideologijama i doktrinama. Bio je veliki napor, na više razina, ponajprije osloboditi se stranih jezika, utjecaja i zakona, a onda oblikovati vlastiti narodni te standardni jezik za kojima je težila čitava nacija. Iako se 19. stoljeće često naziva dugim i mračnim, bilo je to stoljeće nastajanja nacija, njihovo formiranje te ukorjenjivanje na europsku geografsku mapu. Tako se povijesni okvir Hrvatske reflektirao na njezinu jezičnu sliku i dao povoda pojedincima da probijanje i oblikovanje hrvatskog jezika postane prioritet, ne samo Kraljevini Dalmaciji, već Trojednoj Kraljevini. Neumoljiva je povezanost politike s jezikom mogla biti kontradiktorna glavnoj svrsi. Ako su hrvatski političari bili *in flagranti* na djelu, te odlučno ukoračili u proces poboljšanja i ostvarenja hrvatske nacionalne ideje, partikularna rješenja nisu smjela biti mogućnost. Sežući još u prošlost, od starih hrvatskih spomenika, preko inkunabula, književnošću bogatog 16. stoljeća, hibridnog kruga, prve gramatike i rječnika te različitih koncepcija i rješenja hrvatskog jezika 19. stoljeća, njegova ljepota i dragocjenost nikada nisu bili upitni. Hrvatski se “presvučen” u njemački, talijanski i mađarski teško mogao u potpunosti ostvariti i biti jezikom vlastitog naroda. Izborivši se napokon za njegovu konačnu i potpunu upotrebu te vrijednost, u odnosu na druge jezike, pitanje postaje kako ga oblikovati, kodificirati te normirati; ilirskom ijekavicom koju kasnije prati zagrebačka filološka škola, vraćajući se na neka rješenja staroslavenskoga, najjrasprostranjenijim dalmatinskim slovopisom štokavske ikavice ili pak novoštokavskom ijekavicom. Otuditi se od hrvatskog književnog jezika značilo bi, za sami jezik, palijativan oblik i oblikovanje. Međutim, ipak su Brozov *Pravopis*, Maretićeva *Gramatika* te Iveković – Brozov *Rječnik* bili prihvaćeni te je hrvatski jezik u 20. stoljeće ušao upravo u obliku novovukovske koncepcije.

7. Sažetak

S obzirom na to da je borba za hrvatski jezik bila dugotrajan proces, važno je osvrnuti se na sve elemente i stavke njegova razvoja. Povijesni i jezični korpus te teritorijalna kompozicija, čitavog 19. stoljeća s naglaskom na drugu polovicu, daju bolji uvid i širu sliku preko koje promatramo sami jezični razvoj te stavove i djelovanja pojedinaca. Do druge polovice 19. stoljeća ilirska je koncepcija prevladavala te osnažila preporodne ideje i napredovanje. Gajeva grafija, *Novine s Danicom*, Kukuljevićev govor u Saboru 1843., odluka o uvođenju hrvatskog kao službenog 1847., događaji su koji su obilježili prvi dio preporoda i razvitka nacionalnog jezika. Točno na polovici stoljeća dolazi do prijelomnice, što povijesno-političke, što jezične, i dotadašnju ilirsku koncepciju zamjenjuju filološke škole. Pojedinci koji se izdvajaju su svakako Nodilo, Kuzmanić, Pavlinović, Tommaseo, Klaić te pripadnici ostalih škola; Tkalčević, Šulek, Kurelac, Maretić, Budmani i drugi. Iako ni među njima nije bilo slaganja, različitim su konceptima dijelili isti cilj, brisanje nacionalnog pitanja te uvođenje nacionalne svijesti oblikovanim hrvatskim jezikom u hrvatsku naciju. Tisak je bio sredstvo širenja ideja, pravila i mogućnosti, a koji je zasigurno ostavio materijalan trag borbe za samostalni hrvatski jezik.

Ključne riječi: nacionalno pitanje, preporod, jezično pitanje, jezične koncepcije

8. Abstract

Linguistic opinions of Dalmatian politicians in the second half of the 19th century

In a view of engagement for Croatian language was a lasting process, it is important to glance on all its elements and items. Historical and linguistic corps and territorial composition of the whole 19th century, with a focus on the second half, are giving better view and bigger picture that help us to observe language development and opinions of certain individual. Until the second half of the 19th century, Illyrian conception has empowered and prevailed restauritional ideas and advancement. Graphy of Gaj, *Novine Horvatske* with *Danica*, speech of Kukuljević at the Parliament in 1843, decision about initiation of Croatian language as official 1847, have marked the first part of the Croatian national restauration and national language development. Exactly on the behalf of the 19th century comes turning point, historical-political, and linguistic one. They are taking over Illyrian conception alongside with new philological schools. Some of the individuals are: Nodilo, Mihovilović, Kuzmanić, Klaić, and the rest of the school participians; Tkalčević, Šulek, Kurelac, Mareti, Budmani and others. Even though all of them had some disagreements sometimes, using different concepts, they shared the same goal, removing the national question and introducing national consciousness with completed Croatian language into the Croatian nation. The print was instrument of expanding ideas, rules and possibilities, and for certain has left a mark of engaging independent Croatian language.

Keywords: national matter, restauration, linguistic matter, linguistic concept

9. Literatura

1. Brešan Ančić, Tanja. (2022). *O jeziku u Kraljevini Dalmaciji*. Zagreb: Filozofski fakultet u Splitu
2. Cetnarowicz, Antoni. (2006). *Narodni preporod u Dalmaciji*. Zagreb: Srednja Europa
3. Foretić, Dinko (1972). *Dalmacija 1870*. Zadar: Matica hrvatska
4. Foretić, Vinko (1972). *Dalmacija 1870*. Zadar: Matica Hrvatska
5. Goldstein, Ivo. (20018). *Hrvatska povijest*. Knjiga 21, Zagreb: Jutarnji list
6. Katičić, Radoslav (2015). *Povijest hrvatskoga jezika 4., 19. stoljeće*. Zagreb: Croatica
7. Kuzmanić, Ante. (1861). *Poslanica Dalmatincima*. Split: Knjigopečatnja U. Oliveti i Giovannicio
8. Kuzmanić, Ante (1844). *Zora dalmatinska*. Zadar
9. Marjanić, Suzana. (2022). *Mitovi i re/konstrukcije: tragovi Nodilove „stare vjere“ Srba i Hrvata*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloralistiku
10. Maštrović, Vjekoslav. (1972). *Dalmacija 1870*. Zadar: Matica Hrvatska
11. Moguš, Milan (2009). *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
12. Perić, Ivo. (2005). *Dalmacija i Istra u drugoj polovici 19. stoljeća*. *Povijest Hrvata*, druga knjiga. Zagreb: Školska knjiga
13. Perić, Ivo. (1980). *Udio zastupnika iz dubrovačkog kraja u radu Dalmatinskog sabora*, znanstveni časopis za more i pomorstvo, Vol. 27 No. 3-4
14. Pranjković, Ivo (2015). *Povijest hrvatskog jezika 4., 19. stoljeće*. Zagreb: Croatica
15. Samardžija, Marko. (1997). *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Matica Hrvatska
16. Samardžija, Marko. (2015). *Hrvatska pravopisna kolebanja u drugoj polovici XIX. stoljeća iz Zbornika radova Jezične, književne i kulturne POLITIKE*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola
17. Samardžija, Marko. (2015). *Povijest hrvatskog jezika 4., 19. stoljeće*. Zagreb: Croatica
18. Stančić, Nikša (2000). *Izabrani politički spisi-Mihovil Pavlinović*. Zagreb: Narodne novine.
19. Stančić, Nikša (2022). *Izabrani radovi – pisci hrvatske povijesti*. Zagreb: Srednja Europa

20. Stolac, Diana. (2006). *Riječki filološki portreti*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci
21. Tafra, Branka. (2012). *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb:
22. Trogrlić, Šetić. (2021). *Dalmacija i Istra u 19. Stoljeću*. Zagreb: Leykam international
23. Šidak, Jaroslav. (1998). *Hrvatski narodni preporod/Ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga
24. Tonkić, Daniel (1999). *Polemički članci Ante Kuzmanića u „La voce Dalmatica“ 1862.-1863.* časopis *Čakavska rič* br. 1, Split
25. Trogrlić, Vrandečić (2016.) *Dalmacija i Boka Kotorska od 1797. do 1918.* znanstveni rad
26. Vince, Zlatko. (1990). *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska 27.
Vrandečić, Josip. (2002). *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet
28. Zelić-Bučan. (1992). *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*. Split: Matica hrvatska
29. Članak *Narodni jezik*. (1862). iz *Narodnog lista* broj 45
30. Naslovnica časopisa *Pravdonoša*. (1852). broj 28

10. Internetski izvori

Leksikografski zavod Miroslav Krleža

- 1) Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13743> (25. 6. 2023.)
- 2) Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43982> (25. 6. 2023.)
- 3) Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34827> (20. 6. 2023.)
- 4) Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47155> (20. 6. 2023.)
- 5) Preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61724> (20. 6. 2023.)

Povijest. HR

Preuzeto s <https://povijest.hr/nadanasnjidan/hrvatski-uvaden-kao-sluzbeni-jezik-u-dalmatinskisabor-1883/b> (29. 6. 2023.)

Obrazac A.Č.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Mihaela Šibavac kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja sveučilišnog/e prvostupnika/ce hrvatskog jezika i književnosti i povijesti izjavljujem da je ovaj završni rad rezultat isključivo mojega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio završnog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 15.9.2023.

Potpis

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O KORIŠTENJU AUTORSKOG DJELA

kojom ja Mihaela Šebavac, kao autor/ica završnog rada dajem suglasnost Filozofskom fakultetu u Splitu, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom

Jezični stavovi dramatičkih političara
u drugoj polovici 19. st.

koristi na način da ga, u svrhu stavljanja na raspolaganje javnosti, kao cjeloviti tekst ili u skraćenom obliku trajno objavi u javnoj dostupni repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu, Sveučilišne knjižnice Sveučilišta u Splitu te Nacionalne i sveučilišne knjižnice, a sve u skladu sa *Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima* i dobrom akademskom praksom.

Korištenje završnog rada na navedeni način ustupam bez naknade.

Split, 15.9.2023.

Potpis

M.Šebavac

Izjava o pohranj završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada (podcrtajte odgovarajuće) u Digitalni repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu

Student/ica:

Mihaela Šrbavac

Naslov rada:

Jezični stavovi dalmatinskih političara u drugoj polovici 19. stoljeća

Znanstveno područje:

humanističke znanosti

Znanstveno polje:

filologija

Vrsta rada:

završni rad

Mentor/ica rada:

izr. prof. dr. sc. Tanja Bressan Ančić

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Komentor/ica rada:

/

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

prof. dr. sc. Anita Runjić-Stoilova

izr. prof. dr. sc. Tanja Bressan Ančić,

prof. dr. sc. Marijana Tomelić Čučin

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) rad u otvorenom pristupu

b) široj javnosti, ali nakon proteka 6 / 12 / 24 mjeseci (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

Split, 15.9.2023.

Potpis studenta/studentice:

M. Šrbavac